

**Кафедра соціальних і гуманітарних дисциплін
Національного університету цивільного захисту України**

М.І. Харламов

ОСНОВИ ДЕМОГРАФІЇ

Курс лекцій

Харків 2015

**Кафедра соціальних і гуманітарних дисциплін
Національного університету цивільного захисту України**

М.І. Харламов

ОСНОВИ ДЕМОГРАФІЇ

Курс лекцій

Харків 2015

Друкується за рішенням засідання
кафедри соціальних і гуманітарних
дисциплін НУЦЗ України
Протокол від 22.04.15 № 11

Рецензенти: кандидат історичних наук, доцент, О.В. Воронянський, професор кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування», філософії та історії України Харківського національного технічного університету імені Петра Василенка;
кандидат історичних наук І.В. Дворкін, доцент кафедри політичної історії Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”.

Харламов М.І.

Основи демографії: курс лекцій / М.І. Харламов. – Х.: НУЦЗУ, 2015. – 68 с.

Теоретичними основами вивчення дисципліни “Основи демографії” є демографічні концепції розвитку суспільства, наукові досягнення інших суспільно-природничих наук. Методичними основами демографії є конкретно демографічний підхід, системний аналіз, методика демографічного прогнозування, методика повздовжнього і поперечного демографічного аналізу, соціально-економічний та інші методи. Курс лекцій з дисципліни “Основи демографії” треба тісно ув’язувати з даними інших суспільно-природничих наук, таких як: “Соціологія”, “Географія”, “Основи медицини”, “Основи економічної теорії”, “Політологія”, “Етнографія” тощо. Метою викладання “Основи демографії” є : ознайомлення слухачів з сучасною чисельністю та складом населення по державах та регіонах; процесами відтворення у рамках руху населення в цілому та по складовим елементам -- народжуваності, смертності, сімейному складу, міграції; аналізом зв’язків між демографічними та соціально-демографічними процесами; прогнозуванням чисельності та складу населення на основі встановлених закономірностей. сформувати світоглядну культуру слухачів.

Курс лекцій призначений для курсантів (студентів, слухачів), може стати корисним для викладачів демографії та соціології.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. Демографія як наука. Склад та відтворення населення	5
ЛЕКЦІЯ 1. Демографія як наука	5
1.1 Об'єкт та предмет демографії, її структура та методи.....	5
1.3 Історія демографічної думки.....	9
Запитання для самоконтролю	11
ЛЕКЦІЯ 2. Облік та чисельність населення	11
2.1 Визначення чисельності населення	12
2.2 Формування обліку населення	13
2.3 Загальні переписи населення	15
2.4 Поточний облік населення	17
2.5 Чисельність населення землі.....	17
Запитання для самоконтролю	18
ЛЕКЦІЯ 3. Демографічний склад населення	18
3.1 Статевий склад населення	19
3.2 Віковий склад населення	21
3.3 Родинний склад населення	23
Запитання для самоконтролю	26
ЛЕКЦІЯ 4. Відтворення населення	26
4.1 Історична динаміка і типи відтворення населення	26
4.2 Теорія демографічного переходу.....	29
4.3 Природне відтворення населення і його режими.....	31
4.4 Народжуваність, смертність та тривалість життя.....	31
Запитання для самоконтролю	33
ЛЕКЦІЯ 5. Міграції і відтворення населення	34
5.1 Міграція як механічний рух населення.....	34
5.2 Роль міграції в заселенні землі	35
5.3 Міграції і природне відтворення населення	37
Запитання для самоконтролю	38
ЛЕКЦІЯ 6. Якість населення	38
6.1 Якість населення як соціальне поняття.....	39
6.2 Трудові ресурси	41
6.3 Освіта і професійна підготовка	42
6.4 Здоров'я населення.....	43
Запитання для самоконтролю	47
ЛЕКЦІЯ 7. Нації та Релігії в розвитку народонаселення	47
7.1 Різноманіття народів в історії людства	47
7.2 Сучасні народи і демографічний розвиток.....	49
7.3 Релігія в розвитку народів	51
7.4 Релігії і демографічні процеси	53
Запитання для самоконтролю	56
ЛЕКЦІЯ 8. Географія населення	56
8.1 Географія населення і демографія	56

8.2 Особливості розміщення населення.....	57
8.3 Міське та сільське розселення	59
Запитання для самоконтролю	61
ЛЕКЦІЯ 9. Демографічне прогнозування.....	61
9.1 Види і методи демографічних прогнозів.....	61
9.2 Прогноз населення землі за даними ООН	63
9.3 Зростання кількості населення і світова демографічна політика	65
Запитання для самоконтролю	68

РОЗДІЛ 1

ДЕМОГРАФІЯ ЯК НАУКА. СКЛАД ТА ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

ЛЕКЦІЯ 1

ДЕМОГРАФІЯ ЯК НАУКА

План лекції

- 1.1. Об'єкт та предмет демографії, її структура та методи
 - 1.2. Демографія та інші гуманітарні науки
 - 1.3. Історія демографічної думки
- Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Основы демографии. / Ред. В. Ионцев и Б. Сусланов. - М.- 1997.
2. Денисенко М.Б. Миграциология. -М.-1995.
3. Валентен Д.И.. Кваша А.Я. Основы демографии. - М.- 1989.

Основні поняття: демографія, демографічний випадок, демографічний процес, демографічне явище, демографічна поведінка, демографічна установка, коорта.

1.1 Об'єкт та предмет демографії, її структура та методи

Демографія історично виникла як наука про народонаселення. Термін «демографія» у перекладі із грецького означає «народоописання». Уперше його застосував в 19 столітті французький учений Ахілл Гийар. Він визначив демографію як науку «про історію людського роду».

Демографія вивчає закономірності й обумовленість народжуваності, смертності, вступу в шлюб і його розірвання, міграційні рухи. Вона постачає всі інші науки знаннями про сучасну й перспективну чисельність населення в різних країнах і регіонах, про склад населення й тенденції його розвитку. Головний об'єкт вивчення демографії – населення. Воно розглядається як історично конкретне співтовариство людей, що проживають у конкретний момент на даній території. Чисельність населення змінюється постійно, але в кордонах тієї або іншої країни зберігається стабільність цих змін.

У російській мові співтовариство людей визначається словом «народ», але воно має суспільний характер. Його частіше використовують у соціології, політології для вираження моральних, соціальних і інших суспільних цінностей і інтересів даного співтовариства. У демографії ж об'єкт вивчення позначається більше нейтральним терміном «населення» (іноді говорять – народонаселення), що позначає спільно проживаюче на даній території на даний момент людське співтовариство із властивими йому особливостями відтворення й складу.

Основні предмети вивчення демографії – чисельність, склад і відтворення населення, його якість і фактори, що їх визначають. У демографії ці поняття визначаються в такий спосіб:

- Склад населення – це співвідношення груп населення за статтю, віком, сімейним станом, репродуктивній поведінці й іншим ознакам, що впливають на відтворення нових поколінь;
- Відтворення населення – визначається як зміна чисельності й складу населення під впливом природного й механічного руху населення;
- Якість населення – сукупність характеристик населення, що склалася під впливом природних і суспільних умов (багатство й бідність, освіта, здоров'я);
- Фактори відтворення – це ті причини й умови, що впливають на зміни чисельності, складу, відтворення населення. (Діючи разом, ці фактори формують демографічну поведінку - масові переваги зі створення родини, віку вступу до шлюбу, кількість дітей у родині й так далі).

Методи.

У демографії застосовується широка набір методів, які використовували в інших науках, так і розроблених самою демографією. Із **загальнонаукових** найбільше широко застосовуються статистичні, математичні методи, методи анкетних опитувань (це пов'язане з тим, що демографія вивчає не окрему особистість, а великі сукупності людей, їх масове демографічне поведіння); порівняльний метод, картографічний аналіз (географія), метод експертних оцінок (соціологія).

Власне демографічні методи дослідження спираються на розуміння населення як особливої сукупності, що володіє загальною властивістю – після появи на Землі йти з неї через певний час. При цьому вся ця сукупність у своєму житті проходить через певні етапи - дитинство, зрілість, старість - і на кожному з них має свої характеристики. На основі такого розуміння розроблене поняття «когорти населення» як тієї або іншої сукупності людей, що володіє загальним демографічно стійким поведінням. На цій основі розроблена методика «поздовжнього» і «поперечного» аналізу, що дозволяє порівнювати особливості відтворення населення в різних його поколіннях; а також методика розрахунку спеціальних «демографічних таблиць», що дозволяє прогнозувати структуру й чисельність населення.

Структура демографії.

У структурі демографії як науки можна виділити кілька блоків або розділів:

Теоретична демографія – базується на загальній теорії народонаселення, покликана розробляти методологічні принципи аналізу демографічних явищ і процесів;

Історія демографії – вивчає розвиток поглядів на проблеми населення, становлення демографії як науки;

Описова демографія – система даних про населення (шлюб, вік, стать, територіальне розселення тощо);

Суміжні дисципліни:

- економічна демографія (аналізує взаємозв'язки економіки й народонаселення,
- соціологічна демографія (вивчає взаємовплив соціальних і демографічних процесів),
- військова демографія (вивчає роль демографічних факторів у військовій справі),
- етнічна демографія (вивчає особливості відтворення й динаміку чисельності окремих етносів) тощо.

Головні поняття й категорії демографії

Ключовими в системі понять, які використовує сучасна демографія, є:

демографічний випадок – це випадок, що відбувся з окремою людиною, але впливає на зміну чисельності й структури населення (народження, розірвання шлюбу, переїзд на інше місце проживання й так далі);

демографічний процес – це послідовність випадків, дій у житті людей, які є найбільш значущими для поколінь (народжуваність, смертність, вступ до шлюбу, його розірвання, міграція);

демографічне явище – це значна зміна в чисельності й структурі населення або в демографічних процесах, що впливає на зміну одних поколінь іншими. На відміну від демографічного випадку, демографічне явище стосується не однієї людини, а населення в цілому або великих груп людей. (Наприклад, народження дитини - це демографічний випадок, а зниження народжуваності - це демографічне явище);

демографічна поведінка – це система взаємозалежних дій, спрямованих на зміну або збереження демографічного стану суб'єкта. Суб'єктами демографічної поведінки виступають: окремий індивід, родина, мала соціальна група, нація;

демографічна установка – психічний регулятор поведінки, схильність особистості до певних дій (наприклад, позитивне або негативне відношення до багатодітності);

когорта (квота в соціології) – це сукупність людей, у яких у той самий період часу відбувся певний демографічний випадок. Інтервал може бути рік або кілька років. До однієї когорти може бути віднесена група жінок, які протягом певного року народили дитину або встигли розлучитися.

1.2 Демографія та інші гуманітарні науки

Демографія тісно пов'язана з іншими науками про людину й суспільство. З одного боку, вона забезпечує їх різноманітною інформацією, з іншого боку - використовує дані інших наук для виявлення ролі різних суспільних факторів у розвитку демографічних процесів. Такий двосторонній зв'язок корисний для успішного розвитку наук; а стійкість цих зв'язків призвела до формування цілого ряду проміжних, «стикових» напрямків досліджень.

Насамперед, демографія пов'язана з такими науками як: історія, економіка, соціологія, етнографія, географія, медицина й психологія.

Зв'язок демографії з історією виник на ранніх етапах формування обох наук, що накопичують знання про розвиток людського співтовариства. Пізніше була виявлена висока залежність відтворення населення від етапу історичного розвитку суспільства, а також встановлено вплив конкретних історичних подій (воєн, революцій, форм державного устрою) на хід демографічного процесу. Тому на стику цих наук сформувалася історична демографія, що вивчає розвиток демографічних процесів на різних стадіях історичного розвитку. Встановлення зв'язку між демографічним і історичним процесами дає основу для прогнозування по методу «аналогій», коли шлях, пройдений близькими за типом країнами, може бути передбачений і для країн, що йдуть по цьому ж шляху з деяким відставанням.

Демографія тісно пов'язана з економікою, тому що в рамках тих або інших історичних епох демографічна ситуація багато в чому залежить від багатства й бідності країн, типу їхньої економіки. Більше того, сама історична епоха визначається багато в чому рівнем розвиненості економіки. Тому на стику цих наук розвивається економічна демографія як напрямок, що досліджує роль економічних факторів у зміні демографічних процесів. Встановлення цього зв'язку дає підставу для прогнозування як по методу «аналогій», так і по методу «екстраполяції», тобто поширенню залежностей, виявлених між демографічними й економічними показниками в даній країні на конкретний час, на інші аналогічні країни; або на перспективний період (за умови збереження параметрів економічного розвитку).

Зв'язок демографії із соціологією обумовлена впливом інтересів, цінностей даного співтовариства на демографічне поведження людей, тобто на створення родин і міцність сімейних відносин, укладення шлюбів або позашлюбних відносин, кількість дітей у родині й на склад самої родини тощо. Всі ці норми й цінності варіюють у широких межах по різних країнах і народах. Вони вивчаються соціологією й використовуються демографією для пояснення й прогнозування демографічних зрушень у рамках соціальної демографії. (При цьому широко використовуються методи соціології - опитування й анкетування населення).

На демографічне поведження людей великий вплив мають також національні традиції та релігії. Для багатьох народів вони є визначальними. Тому давно сталий зв'язок демографії з етнографією сформував на їхньому стику етнічну демографію. У її рамках вивчається вплив релігій на демографічне поведження людей - релігійні установки на створення й міцність родини, народження дітей, на відношення до дітей, жінок, похилих людей. Вони часто стають нормами національного поведження, незалежно від того, є дана людина віруючою чи ні. Тому демографи у своїх прогнозах завжди роблять поправлення на національно-релігійний фактор.

Життя людей завжди пов'язане з конкретним географічним регіоном, з місцевим поєднанням природних факторів, вивченням яких займається геог-

рафія. Сформована на стику з демографією географія населення вивчає співтовариства людей різних країн і регіонів і намагається встановити вплив щільності його розміщення, міського й сільського розселення, міграції населення на його відтворення.

У наш час формується й зміцнюється зв'язок демографії з такими науками про людину, як медицина й психологія. Це пов'язано як із все більшою гуманізацією науки, так і зі збільшенням ролі особистісного фактора у формуванні демографічних процесів. У теперішній час, коли суспільство поборолало високу смертність, головними факторами його відтворення стали народжуваність і тривалість життя. А саме ці сторони відтворення поколінь залежать від особистісних установок і рівня здоров'я проживаючих поколінь.

Тому формування таких напрямків, як медична демографія, екологія людини, психологія родини й шлюбу є перспективними в сучасній демографії. Таким чином, зв'язок демографії з іншими науками про суспільство дозволяє глибше аналізувати демографічну ситуацію й прогнозувати її розвиток.

1.3 Історія демографічної думки

Демографія, як і всі інші науки, виникла з потреб суспільства. Її передісторією було поступове нагромадження відомостей про чисельність і склад населення і його описання у перших працях стародавніх учених. Уже в древніх державах проводився примітивний облік платників данини, рабів, воїнів і інших категорій підвладного населення. У середні віки був налагоджений облік земель, їхніх власників і селянства як головних платників податків і джерела військового поповнення.

З ростом промисловості й торгівлі розвивався облік ремісників, торговців, городян - для їхнього оподаткування. Церква активно вела облік своїх парафіян, а після введення у звичай хрещень, вінчань і відспівувань померлих поступово налагодила облік народжень, шлюбів, смертей. Поступово й у фіскальних і в церковних установах накопичувався статистичний матеріал, що став основою для перших наукових узагальнень.

Демографічні дані поступово накопичувалися й у перших описаннях країн і регіонів, розпочатих мандрівниками, торговцями, завойовниками земель і перших учених стародавності й середньовіччя, першими дипломатами. Це був період описання й накопичення загальних знань про народи різних країн.

Початком наукової демографії вважається вихід в 1662 році в Лондоні роботи Джона Граунта «Природні й політичні спостереження, зроблені над бюлетенями смертності» - першого дослідження процесів відтворення населення на основі статистичної обробки даних лікарняного й церковного обліку про смертність населення Лондона майже за 100 років (16- 17 століття).

Цей учений-самоучка поклав початок розробці демографічних таблиць - методу, що дозволяє за базовим даними про смертність або народжуваність

визначати інші параметри відтворення населення, тобто показав способи встановлення закономірностей і між елементами відтворення населення. На основі обробки масової статистики він вивів розходження в смертності для різних віків, для чоловіків і жінок, установив розходження в тривалості їхнього життя, у співвідношенні народжень дівчинок і хлопчиків. Ця робота дала поштовх цілому напрямку - демографічній статистиці («політичній арифметиці», як її називали в той час), що визначала розвиток демографії в 18-19 століттях у Франції, Німеччині, Данії, Росії й інших країнах Європи й у США, де був краще налагоджений облік населення.

Разом з працями вчених - Э.Галлея, П. Лапласа, Г. Кнаппа, Ж. Берильона - демографія стала вважатися наукою, ціль якої складається «у вивченні причин, у силу яких суспільства розвиваються, відновлюються й зрештою занепадають і вмирають». У цей період багато уваги приділялося дослідженню рівня смертності - головному факторові, що впливає на динаміку населення.

У Російській імперії перші демографічні дослідження були проведені вченим-універсалом М.В. Ломоносовим, що у роботі «Про збереження й розмноження російського народу» показав головні особливості динаміки населення країни та її визначальні причини.

Ці дослідження були розвинені в роботах інших вітчизняних учених - Д. Бернуллі, Л. Ейлера, И. Германа й інших. Вони велися в руслі демографічної статистики й були присвячені встановленню зв'язку між народжуваністю, укладенням шлюбів, кількістю дітей і смертністю в різних групах населення. Більше широкий підхід до вивчення населення показали вчені-географи. Так, П.П. Семенов-Тян-Шанский досліджував заселеність Росії. У роботах А.И. Войкова показаний розподіл населення світу залежно від природних умов і діяльності людини. Розробки російських учених лягли в основу першого Загального перепису населення Росії, проведеного у 1897 році.

До початку 20 століття збереглося широке розуміння демографії як науки, що вивчає розвиток людського співтовариства. Однак з її складу стали виділятися такі напрямки, як етнографія й наукова статистика. У самій же демографії у 20 столітті велика увага стала приділятися новим тенденціям у динаміці народонаселення. Це «демографічна революція», зниження народжуваності й старіння населення в економічно розвинених країнах.

Ці процеси до середини 20 століття отримали глобальний характер і разом із проблемами екологічної безпеки, багатства й бідності створили проблему виживання людства. Тому до вивчення демографічних процесів сьогодні притягнута увага всього світового співтовариства й демографія з вузької «кабінетної» науки перетворюється в науку великого суспільного значення. На її теорії й розробки спирається діяльність ООН із проблем народонаселення, глобальне прогнозування чисельності населення на 21 століття, рекомендації ООН по соціальній і демографічній політиці для країн різних типів.

Активно розвивається сучасна демографія й у Росії, і в Україні, незважаючи на те, що вона понесла великі втрати, як і інші суспільні науки, у період сталінізму, коли багато досліджень були припинені, вчені репресовані, а

їхні висновки були оголошені антинародними, що спотворюють «соціалістичні закони» неухильного росту народонаселення.

В 1960-1980 роки демографія відродилася, швидко вийшла на світовий рівень і брала участь у розробці сучасної теорії народонаселення. Російська школа демографів у складі таких учених, як Б. Урланіс, С. Брук, Ю. Бромлей, А.Боярський, В. Борисов, Д. Валентей, А. Вишневський одержала міжнародне визнання. Однак її повноцінному зростанню заважали цензурні обмеження, що не дозволяли публікувати й широко обговорювати інформацію про негативні тенденції приросту населення. До прогнозів демографів не прислухалося й керівництво колишнього СРСР. Це обернулося великими втратами демографічного потенціалу країни в 1990-ті роки, коли невдалі реформи тільки прискорили спад, що очікувався, чисельності колишнього радянського населення.

Серед українських демографів, насамперед, варто виділити С.А.Томилина, А.П. Хоменко, Ю.М. Масютина, В.Ф. Резникова. Серед сучасних демографів – Л.В. Чуйко (шлюби й розлучення), С.И. Пиріжків (трудова потенція у демографічному вимірі), В.А. Поповкин (міграція населення України) тощо.

Запитання для самоконтролю

1. Чому в сучасному світі проблеми демографії є актуальними?
2. Чим характеризується демографія як наука?
3. Які базові закономірності та категорії демографії?

ЛЕКЦІЯ 2 ОБЛІК ТА ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ

План лекції

- 2.1. Визначення чисельності населення
- 2.2. Формування обліку населення
- 2.3. Загальні переписи населення
- 2.4. Поточний облік населення
- 2.5. Чисельність населення землі

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Основы демографии. / Ред. В. Ионцев и Б. Сусланов. - М.- 1997.
2. Денисенко М.Б. Миграциология. -М.-1995.
3. Валентен Д.И.. Кваша А.Я. Основы демографии. - М.- 1989.

Основні поняття: чисельність населення, облік населення, перепис населення, переписний лист, перенаселення землі.

2.1 Визначення чисельності населення

Демографія, як і будь-яка інша наука, не може існувати без інформації про населення й про процеси, які в ньому відбуваються. Дані про населення необхідні як з метою наукових, так і з метою практичних, для прогнозування чисельності населення й вироблення соціальних програм.

Демографічний аналіз починається з визначення вихідної чисельності населення. Сучасний облік населення ведеться у двох основних формах - у формі поточного обліку й у формі періодичних переписів населення. Найважливіше в будь-якому виді обліку - вибір моменту обліку й категорії населення, що обраховується. Оскільки чисельність населення на будь-якій території постійно змінюється під впливом народжень і смертей, приїздів і від'їздів людей, то підрахунок їхньої чисельності завжди ведеться на точний, заздалегідь обраний момент часу.

У міжнародній поточній статистиці й статистиці ООН населення визначається на середину періоду, що обраховується, наприклад, на середину року й визначається як середнє від суми населення на початок і кінець поточного року. У російській і українській статистиці населення обраховується, як правило, на кінець звітного року.

При проведенні переписів встановлюється точний час - «критичний момент» перепису. Цей момент вибирається за принципом найменшої річної й добової рухливості населення, і хоча переписувачі обходять свої переписні ділянки протягом тижня й довше, вони повинні зафіксувати факт знаходження людини в тім або іншому місці саме на цей критичний момент. Таким моментом при проведенні останнього в СРСР перепису 1989 року була визначена північ із 28 на 29 січня того року. Для всеросійського перепису населення 2002 року таким моментом була обрана північ із 8-го на 9-е жовтня.

Розходження в чисельності населення навіть на той самий рік при використанні різних моментів обліку може бути досить істотним. Тому в професійних роботах завжди вказується момент часу для даного вирахування населення.

При визначенні чисельності населення країни або регіону важливо враховувати категорії населення, до яких ставиться дана чисельність. Так, за даними державного обліку виділяється три категорії населення - юридичне, постійне й наявне:

- Юридичне населення - це особи, проживання яких узаконено на даній території підданством, громадянством, дозволом на проживання й іншими юридичними нормами, незалежно від місця їхнього фактичного проживання в цей момент часу.

- Постійне населення - це особи, що фактично й постійно проживають на даній території, незалежно від їхнього юридичного оформлення.

- Наявне населення - це особи, що постійно або тимчасово проживають на даній території, незалежно від їхнього юридичного оформлення.

Для демографічних досліджень найбільшу цінність мають дані про наявне населення що максимально повно відбивають реальну демографічну ситуацію в країні. Цю же категорію населення враховують і загальні переписи населення. Так, в останньому українському переписі враховувалися всі люди, що проживають постійно або тимчасово - більше року - на території країни.

Таким чином, у демографії чисельність населення визначається як число осіб, що фактично проживають у кордонах даної території на момент обліку, незалежно від часу проживання і його юридичного оформлення. Отже, головним джерелом відомостей про населення є для демографії загальні переписи населення. Разом з тим у ній активно використовуються й дані поточного обліку, у яких є інформація, відсутня в переписах, наприклад, про динаміку смертності й народжуваності.

2.2 Формування обліку населення

Облік населення в примітивних формах існував з найдавніших часів як частина загального господарського, військового або земельного обліку. Різні форми обліку існували 2000 - 3000 років тому в Індії, Китаї, Месопотамії, Єгипті й інших древніх державах. Тому що в стародавності соціально активними були, в основному, чоловіки, вони й становили основний об'єкт обліку. Відомі, наприклад, підрахунки військової сили Тамерлана кількістю кинутих у купу каменів, а скіфських воїнів - числом наконечників стріл.

Перші обліки всього населення проводилися в Древньому Римі в 4-5 столітті до нашої ери. Вони велися шляхом обліку церковних парафіян, які в певний час приходили в храм і кидали в урни монети різного достоїнства залежно від статі й віку людей. Так був покладений початок обліку чоловіків і жінок, дорослих і дітей роздільно. Пізніше римські переписи прийняли досить регулярний характер і проводилися спеціальними переписувачами - цензорами й одержали назву «цензів». Участь в обліку вважалася обов'язком громадян Рима, а правдивість їхніх відповідей про склад родини, майна й рабів підтверджувалася клятвою.

У період феодалізму головним об'єктом обліку стали земельні наділи, їхні власники й господарства, що працюють на землі, тому що земля виступала головним об'єктом оподаткування.

- З найбільш давніх відомо землеописання 34 графств Англії 1086 року, відоме як «Книга страшного суду». Воно проведено Вільгельмом Завойовником - норманським підкорювачем Англії.

- Достеменно відомо й про перепис населення Русі татаро-монголами, що обклали «десятиною» - тобто даниною в розмірі 0,1 майна, включаючи врожай, худобу, людей, дохід - все населення скорених в 13 столітті руських князівств.

В 14-16 століттях земельний облік охопив майже всі феодальні держави й регулярно відбивався у «писцевих книгах». У них давався докладний опис земель кожного землеволодіння або селища, підраховувалася кількість «дво-

рів» або домогосподарств, між якими розподілявся поземельний податок. Відомості про населення в цих джерелах були не повними, тому що в них вказувалося лише загальне число господарств у даному землеволодінні, за якими тільки побічно можна визначити загальне число жителів.

У Росії писцеві книги були замінені при Петрові I «ревізькими казками», тобто подвірними переписами, у яких урахувалося й число осіб, що живуть одним двором - чоловіків, жінок, дітей. Перехід до такого «подушного» обліку був продиктований необхідністю більш повного обліку станів, що підлягали оподатковуванню, залученням населення до військової повинності, дорожніх, будівельних і інших робіт, організованих державою. І хоча ці переписи відбувалися раз в 15-20 років і тяглися до року, вони вже давали більше повний матеріал про населення.

У європейських країнах також налагоджувався більш докладний облік населення, що все більше дробилося на різні стани - дворян, чиновників, духівництво, купців, ремісників і т.д., кожний з яких мав свої обов'язки перед владою. Першим загальним переписом населення вважається перепис населення США, проведений за загальною програмою в 1790 році. З початку 19 століття починають проводитися подібні переписи в країнах Європи, удосконалюється їхня програма.

Першим переписом, здійсненим за сучасною методикою, вважається підготовлений вченим-статистиком А. Кетле перепис населення Бельгії 1846 року. У ньому уперше враховувалося фактичне наявне, а не населення, що значиться по записах, визначена точна дата - момент обліку (на один обраний день). Сам перепис проводився не чиновниками, як раніше, а спеціальними обліковцями. Ці принципи лягли в основу всіх наступних переписів в інших країнах, а самі переписи придбали більш регулярний характер.

Відтоді почали проводитися міжнародні статистичні конгреси, на яких вироблялися загальні принципи й зміст переписів і давалися рекомендації урядам про порядок їхнього проведення. Одним з найважливіших став конгрес 1872 року в Санкт-Петербурзі, рішення якого рекомендували всім країнам проводити регулярні, не рідше ніж раз на 10 років переписи, бажано в «круглі» роки (що закінчуються на нуль).

Російські географи й статистики на чолі з великим ученим Семеновим-Тянь-Шаньським розробили програму перепису з урахуванням досвіду Європи й Америки, затверджену урядом і імператором Миколою II. Проведений в 1897 році перший Всеросійський перепис населення, у якому брало участь 150 тисяч переписувачів, дотепер є самим інформативним за своїми результатами за всю наступну історію переписів у нашій країні. Його підсумки опубліковані в 89 томах і стали першим достовірним джерелом даних про чисельність, склад, відтворення та розселення населення Російської Імперії, про його національний, становий, майновий розподіл, про мови й заняття людей, рівні грамотності й інші показники.

Переписи населення поступово охопили більшість країн світу. Якщо до 1870 року переписами було охоплено 20% усього населення, то до середини

20 століття - більше 60%. Особливо велику увагу переписам було приділено в другій половині 20 століття, коли розпалася світова колоніальна система й з'явилися десятки нових держав. У більшості з них почався прискорений ріст населення, і його облік з національної проблеми перетворився в міжнародну й був поставлений під контроль ООН. По її рекомендаціях переписи населення (хоча б один раз) провели всі країни миру, навіть найбідніші, а розвинені країни проводять їх регулярно (у Канаді, наприклад, раз на 5 років). Усього в 20 столітті проведено близько тисячі переписів. За рекомендацією ООН, багато держав пристосували останні переписи до кінця 20 століття, для уточнення демографічної ситуації і її прогнозування.

У СРСР у радянські роки було проведено 8 переписів. Два перших - 1920 і 1923 років - були неповними як через умови того часу, так і за своєю програмою. Більш повні відомості показав перепис 1926 року. Ці результати опубліковані в 26 томах і представляють найбільший звід відомостей про населення СРСР раннього радянського часу. Результати проведеного перепису 1937 року були оголошені помилковими й були закриті, а демографи й статисти, що його проводили, були репресовані. В 1939 р. був проведений повторний перепис, результати якого були прийняті урядом і стали джерелом основних відомостей про довоєнне населення країни. Наступний перепис був проведений лише в 1959 році, коли трохи згладилися військові людські втрати. Далі вони проводилися досить регулярно - в 1970, 1979 і 1989 роках.

2.3 Загальні переписи населення

Перепис населення - періодичний, організований державою збір демографічних, соціальних і економічних відомостей про кожного жителя даної території (країни, регіону) на обраний момент часу і відповідно до затвердженої програми. Переписи можуть бути:

- Загальними, якщо вони охоплюють все населення даної країни;
- Вибірковими, якщо вони охоплюють певну, заздалегідь обрану верству населення;
- Місцевими, якщо вони охоплюють населення того або іншого регіону (області, міста, тощо) даної країни.

Для демографії найбільший інтерес мають загальні переписи населення як найбільш достовірне й систематизоване джерело відомостей. Вони охоплюють, як правило, все наявне населення (постійне й тимчасове), що фактично проживає на території країни на момент обліку, а також її юридичне населення, що проживає на цей момент за межами країни (тимчасово відсутнє).

В Україні й багатьох інших країнах перепис проводять шляхом обходу переписувачами всіх житлових приміщень і збору відомостей шляхом особистого опитування людей, що знаходяться там постійно або тимчасово. На питання про маленьких дітей відповідають дорослі. Іноді збір відомостей проводять поштою шляхом заповнення розісланих по родинам анкет (наприклад, у США) або шляхом явки людей на переписні пункти (Китай).

Збір відомостей звичайно здійснюється на добровільній основі й самі опитувані формулюють відповіді, не підтверджуючи їх документами. Цей принцип самовизначення - один з найважливіших у переписі. Одиницею обліку є родина або домогосподарство, на кожне з яких складається окремий «переписний аркуш».

Перепис починається з визначення глави родини (добровільно, на думку родини), а всі інші її члени записуються стосовно глави як чоловік, дружина, син, брат і так далі. Цей підхід дає великий матеріал для вивчення родини як головного демографічного осередку суспільства.

Програма перепису готується заздалегідь і затверджується урядом країни, тому що цей дорогий захід повинний дати необхідні відомості для максимально великої кількості зацікавлених організацій і галузей науки. Звичайно із числа можливих відбираються питання, в яких зацікавлене найбільше число користувачів цих даних, а також питання, найбільш актуальні для даної соціально-економічної й демографічної ситуації.

Обсяг програми залежить і від економічних можливостей країни. Так, у США на проведення загального перепису 1990 року було витрачено 2,6 млрд. доларів, тобто по 10 доларів на людину, кожна з яких відповіла на 50 питань. На перепис населення Росії 2002 року виділено 150 млн. доларів, тобто близько 1 долару на людину, кожній з яких було задано 16 питань, а кожному четвертому (вибірково) - ще 6 питань.

У цей час уже встановився основний зміст переписів і набір типових питань, що входять у його програму. Це забезпечує порівняння матеріалів різних переписів і дозволяє вивчати динаміку демографічних процесів. У програму, як правило, включаються питання:

- Демографічні ознаки - стать, вік (або дата народження), сімейний і шлюбний стан, кількість дітей;
- Економічні ознаки - заняття, вид діяльності, професія, повнота зайнятості, джерела доходу, заробітки, пошук роботи (для безробітних), володіння нерухомістю й іншим майном;
- Освіта - грамотність, навчання на даний момент, рівень освіти або загальна кількість років навчання, іноді - рівень кваліфікації;
- Етнічні і мовні ознаки - належність до того або іншого народу, рідна або розмовна мова, володіння іншими мовами, віросповідання;
- Характеристика житла або домоволодіння - розмір, благоустрій, матеріал, з якого побудований будинок тощо;
- Інші ознаки - громадянство (підданство), місце постійного проживання (для тимчасово проживаючих), час прибуття в країну (регіон) і місце виїзду (при вивченні міграції).

У переписах можуть бути присутніми і інші запитання, важливі для тієї чи іншої країни на даний момент. Держава гарантує анонімність одержуваних у переписі відомостей, які використовуються лише в узагальненому вигляді.

2.4 Поточний облік населення

У більшості країн миру ведеться регулярний поточний облік населення. Він особливо важливий як джерело інформації про природний і механічний рух населення - його народжуваності, смертності й переміщеннях по території. Так само, як і перепис, цей облік виник і розвивався історично й починався, наприклад, у християнських країнах, із церковної реєстрації хрещень, вінчань і відспівувань.

Пізніше багато держав поставили цей облік в обов'язок церкви. Дотепер церковна реєстрація виступає найціннішим джерелом демографічної інформації, у тому числі й щодо пошуку родовідного коріння своїх предків.

У більшості сучасних держав облік населення і його громадянського стану ведуть органи місцевої влади. Громадянський стан - це правовий і сімейний статус людини в суспільстві:

- поява на світ (народження);
- досягнення віку цивільної зрілості і юридичної відповідальності (отримання паспорта);
- укладання шлюбу і його розірвання;
- батьківство, усиновлення, опікунство, смерть громадян.

Всі ці відомості широко використовуються в демографії для виявлення зрушень у складі й відтворенні населення. Облік наявного населення і його переміщень по території ведеться житловими управліннями шляхом реєстрації родинних списків за місцем їхнього проживання й випадків переїздів громадян, які фіксуються також і в місцевих органах внутрішніх справ (МВС).

У СРСР із його строгими правилами прописки й виписки й переїзду дані поточного обліку мало відрізнялися від даних переписів. Однак і тоді мали місце істотні уточнення загального числа жителів. Можна думати, що досягнення в області інформатики й комп'ютеризації внесуть незабаром істотні зміни в порядок збору, зберігання й обробки демографічної інформації. Вони можуть спростити й прискорити ці процедури та зробити більш доступним одержання інформації для наукового аналізу.

2.5 Чисельність населення землі

Головним у віковій динаміці населення Землі було зростання його чисельності з деякими коливаннями в окремі періоди та в окремих регіонах світу. При цьому до кінця 20 століття темпи росту населення в цілому збільшувалися. За оцінками демографів, населення Землі в минулі століття становило (приблизно):

- 1000 рік - 250 - 300 млн. осіб;
- 1500 рік - 400-450 млн. осіб;
- 1800 рік - 900 - 950 млн. осіб;
- 1900 рік - 1600 - 1650 млн. осіб;
- 2000 рік - 6070 млн. осіб
- 2013 рік - 7162 млн. осіб

Таким чином, якщо за перші 500 років другого тисячоліття населення Землі збільшилося приблизно в 1,5 рази, то за другі - в 12 разів, причому тільки за останнє - 20 століття - майже в 4 рази. Цікаво, що для народження першого мільярда жителів Землі треба було кілька десятків тисячоліть (перший мільярд сформувався в 1820 році), тоді як 6-й мільярд з'явився протягом останніх 12 років (з 1987 року-5 млрд. - по 1999 рік-6 млрд.). На 2012 рік населення землі вже складало 7 млрд. осіб.

Таким чином, 20 століття стало періодом найшвидшого зростання населення Землі. Загальне збільшення населення було спричинене ще й вступом все більшого числа країн у демографічну революцію. Серед країн світу, загальне число яких близько 240, виділяється 12 країн з населенням більше 100 млн. чоловік кожна. Вони зосереджують більше половини світового населення й визначають перспективи росту людства.

У їхнє число входять країни:

Китай - 1 339 450 000 осіб
Індія - 1 187 550 000 осіб
США - 318 613 000 осіб
Індонезія - 252 812 245 осіб
Бразилія - 203 260 228 осіб
Пакистан - 188 048 027 осіб
Нігерія - 178 516 904 осіб
Бангладеш – 156 951 230 осіб
Росія - 146 206 093 осіб
Японія – 127 040 000 осіб
Мексика – 119 713 203 осіб
Філіппіни - 100 217 048 осіб

Запитання для самоконтролю

1. Які відмінності між поточним та періодичним обліком населення?
2. Які країни є найбільшими за кількістю населення?
3. Які є категорії населення?

ЛЕКЦІЯ 3 ДЕМОГРАФІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ

План лекції

- 3.1. Статевий склад населення.
- 3.2. Віковий склад населення.
- 3.3. Родинний склад населення.

Час проведення: 2 учбові години

Література

1. Основы демографии. / Ред. В. Ионцев и Б. Сусланов. - М.- 1997.
2. Денисенко М.Б. Миграциология. -М.-1995.
3. Валентен Д.И.. Кваша А.Я. Основы демографии. - М.- 1989.

Основні поняття: склад населення, вік, родина,статевий розподіл, демографічна піраміда .

3.1 Статевий склад населення

Демографічний склад населення – це розподіл людей за статтю, віком, сімейним станом, шлюбним і репродуктивним становищем та іншими ознаками, що впливають на його відтворення. Склад населення й співвідношення різних груп можуть сильно змінюватися у часі та у різних країнах і регіонах. Знання точного складу населення за віком, статтю, сімейним станом, стосовно народження дітей і т.д. покладається в основу розробки соціальної й демографічної політики країн і регіонів щодо розвитку системи дитячих дошкільних і шкільних установ, пенсійного забезпечення, охорони здоров'я, політики в області зайнятості, житлового будівництва, планування військового контингенту, підтримки або обмеження народжуваності й рішення інших практичних завдань. Тому постійне спостереження за складом населення завжди актуальне для демографічного аналізу й прогнозу.

Статевий склад населення - це поділ людей на чоловіків і жінок. Вимірюється за двома основними показниками - процентним співвідношенням чоловіків і жінок у складі населення й числом чоловіків, що доводяться на 1000 (або 100) жінок.

Природою закладене в цілому рівне співвідношення статей у потомстві, але ця рівність не абсолютна. Установлено, що у світі хлопчиків народжується більше, ніж дівчаток у співвідношенні 105 - 106 хлопчиків на 100 дівчаток. До дорослого віку їхнє співвідношення вирівнюється, а в літньому віці починають переважати жінки. У віці після 70 років на 100 жінок доводиться 50 - 70 чоловіків. Це відбувається внаслідок підвищеної смертності чоловіків у молодому віці і більшій тривалості життя в жінок.

Ці загальні закономірності враховуються при прогнозі чисельності населення й вимагають окремого аналізу ролі чоловіків і жінок у відтворенні населення. Разом з тим співвідношення чоловіків і жінок змінюється як у часі, так і по різних країнах і континентах під впливом різних обставин:

Так, у перші роки після Другої Світової війни в країнах, що воювали, на 100 жінок доводилося лише 90 чоловіків, а загальне число жінок у цих країнах було майже на 40 млн. більше, ніж чоловіків.

До 2000 року у світі в цілому на 101 чоловіка доводилося 100 жінок, тому сьогодні на Землі живе чоловіків на 42-43 млн. більше, ніж жінок. Це обумовлено чисельною перевагою чоловічого населення в країнах, що розвиваються, де проживає близько 80% жителів Землі. Для цих країн характерна

підвищена смертність жінок і дівчаток у ранньому віці у зв'язку з приниженим суспільним становищем жіночого населення. Найбільше перевага чоловіків характерна для країн Азії, у країнах Африки й Латинської Америки співвідношення чоловіків і жінок приблизно 1:1, а у всіх розвинених країнах жінок більше, ніж чоловіків, при співвідношенні 100:95 - в основному за рахунок людей старшого віку.

Установлена залежність частоти появи хлопчиків і дівчинок від віку матері. Так, у молодих матерів у віці 18-20 років більша ймовірність народження хлопчиків - їхнє співвідношення з дівчатками становить 120 на 100, а в матерів старше 35 років - протилежне співвідношення. У числі первісток також переважають хлопчики, а серед третіх-четвертих дітей - дівчатка.

Таким чином, природою встановлена певна закономірність у співвідношенні статей. Вона полягає в тому, що чоловіків (як відповідальних за продовження роду) з'являється на світ більше, ніж жінок, але жінки (як відповідальні за його збереження) живуть довше, ніж чоловіки. Але це співвідношення змінюється під впливом суспільних та інших умов.

Для України, що пережила в 20 столітті сильні соціальні зрушення й руйнівні війни, деформація в співвідношенні статей особливо відчутна:

Показники	1897 р.	1939 р.	1950 р.	1970 р.	1989 р.	2000 р.
Число чоловіків на 100 жінок	99	89	75.5	83.6	88	88

Таблиця показує, що в першій половині 20 століття співвідношення чоловічого й жіночого населення в країні погіршується у бік сильного збільшення частки жіночого населення. Війни, революція, репресії спричинили великі втрати саме чоловічого населення і до 1950 р. різниця в числі чоловіків і жінок досягає майже 15 млн. осіб. У перші післявоєнні роки жінок було більше, ніж чоловіків, на 33%. Така деформація в співвідношенні статей призвела до негативних змін у шлюбних відносинах і появи вперше в історії країни великої кількості позашлюбних дітей.

У наступні роки ця диспропорція стала згладжуватися, але дотепер жінок більше, ніж чоловіків, на 12%. При цьому в молодому віці - до 25 років - переважають чоловіки, у середньому - їхнє співвідношення вирівнюється, а в старшому - переважають жінки. У віці понад 70 років число жінок в 3-4 рази перевищує чисельність чоловічого населення. Це є наслідком названої вище деформації статевої структури населення, а також підвищеної смертності чоловіків у більш молодому працездатному віці. Якщо в Україні буде зберігатися стабільна суспільна ситуація, співвідношення чоловіків і жінок нормалізується, однак перевага жіночого населення все-таки збережеться, що властиво всім розвиненим країнам.

3.2 Віковий склад населення

Вік – це період від народження людини до певного моменту в її житті. Вимірюють вік у роках, місяцях (на першому році життя), тижнях, днях і годинах. Незважаючи на те, що вік здається об'єктивною характеристикою, уявлення про вікові періоди життя людини змінювалися в ході еволюції тривалості життя. Тобто те, що ще сто років тому вважалося старістю, сьогодні сприймається як літній або навіть середній вік. Так, наприклад, стара «процентниця» з роману Ф.М. Достоевського «Злочин і кара» у наші дні була б жінкою, далекою від старості, яка тільки-но перейшла пенсійний рубіж. Цитата «Стара стояла перед ним мовчки й запитально на нього дивилася. Це була малюсінька, суха бабусечка, років шістдесят, з гострими й злими вічками, з маленьким гострим носом і простоволоса.» Достоевський Ф.М. Злочин і кара// Повне зібрання творів у тридцяти томах. Т. 6. Л., 1973. С. 8.)

Сучасні дані про вікові періоди в житті людини наступні:

Класифікація віку

Календарний вік	Період життя людини
1-7 днів	Новонароджені
7 днів-1 рік	Немовлята
1-3 роки	Раннє дитинство
4-7 років	Перше дитинство
8-12 років (хлопчики)	Друге дитинство
8-11 років (дівчинки)	
13-16 років (хлопчики)	Підлітки
12-15 років (дівчинки)	
17-21 рік	Юнаки
16-20 років	Дівчата
22-35 років (чоловіки)	I період зрілості
21-35 років (жінки)	
36-60 років (чоловіки)	II період зрілості
36-55 років (жінки)	
61-74 роки (чоловіки)	Люди похилого віку
56-74 роки (жінки)	
75-90 років	Старі люди
Старше 90 років	Довгожителі

Важливо уміти запитати людину про її вік. Неправильне формулювання відповідного питання може збільшити частоту систематичних помилок і привести до перекручування даних про віковий склад населення, зокрема, до появи так званої вікової акумуляції.

Під віковою акумуляцією розуміється зосередження в окремій віковій категорії істотно більшої, ніж у сусідніх, кількості населення.

Вікова акумуляція виникає під впливом психологічної схильності людей округляти числові змінні, називаючи замість точних значень віку їх округ-

глені, наближені величини. Найчастіше вікова акумуляція спостерігається у віці, що закінчується на «0» і «5», однак стягування відповідей відбувається й до віку, який закінчується, наприклад, на «2» або на «8».

Віковий склад населення - це розподіл населення за віковими групами, які характеризуються чисельністю виділених груп і їхнім співвідношенням між собою. При демографічному аналізі виділяються однолітні (з різницею в 1 рік) і п'ятирічні (1-5, 6-10, 96- 100 років) вікові групи, а при більш узагальненому вивченні - десятирічні - з інтервалом в 10 років.

Для спеціальних цілей вивчення приймаються свої вікові критерії. Так, в українській статистиці виділяються три великі групи населення за їхньою роллю в демографічній ситуації :

- Молоде населення (діти, допрацевдатний вік) - від 0 до 15 років.
- Доросле населення (працевдатний вік) - від 16 до 60 (жінки - до 55) років.
- Літнє населення (пенсіонери, післяпрацевдатний вік) - після 60 (55) років.

Таке згрупування служить, як бачимо, і для визначення віку працевдатності, тому використовується для розрахунку чисельності працевдатних і непрацевдатних категорій населення. У статистику ООН критерії виділення трьох великих груп населення трохи інші: до дитячого віку відносять осіб до 14 років, до дорослого працевдатного населення - людей від 15 до 65 років, старше 65 років - до літнього. Це пов'язане з розповсюдженою за кордоном практикою більш раннього залучення людей до трудової діяльності й більш пізнього виходу на пенсію.

З урахуванням структури населення й національних традицій кожної країни встановлюються й інші вікові критерії, такі як:

вік повноліття - вік настання юридичної й соціальної відповідальності й трудового права (з 16 років);

вік призову на військову службу (з 18 років);

вік вступу в шлюб (з 18 років) і інші.

Для демографічних досліджень важливе виділення віку з 15 до 49 років, що визначається як репродуктивний - вік «фертильності» - здатності до дітородіння. Від чисельності й частки цієї групи населення багато в чому залежить рівень народжуваності. У кожному суспільстві складається досить стійка вікова структура населення. По перевазі в ній того чи іншого віку населення характеризується як «молоде», «зріле» або «старіюче».

Графічне зображення структур населення з перевагою різних вікових груп запропонував в 1930 р. німецький учений Ф. Бургдерфер за допомогою пірамід різної конфігурації.

Молоде населення зображується пірамідою у формі правильного трикутника, що відбиває більшу частку дітей (у підніжжі піраміди) і малу частку літніх (у вершині), що створює умови для зросту населення.

Зріле населення - з перевагою дорослих поколінь і помірною часткою інших вікових категорій - зображується фігурою у формі дзвона, який показує

стійкість, стабільність чисельності населення, можливість заміни поколінь, що йдуть, підростаючими. Такий склад населення підтримує його досягнуту чисельність.

Старіюче населення - з підвищеною часткою населення літнього віку у порівнянні з дитячими поколіннями - відбивається фігурою у вигляді урни, підніжжя якої візуально вужче, ніж її основна чаша. Це говорить про можливе зниження чисельності людей, при якому молоді покоління не заповнюють число тих, що помирають. Таким чином, склад населення визначає основні тенденції в зміні його чисельності.

Аналіз вікового складу населення України дозволяє зробити висновок про те, що чисельність поколінь, що йдуть, у цей час не заміщується дитячим поповненням, що уже привело до зниження чисельності населення на 4 млн. чоловік. Таким чином, для схематичного зображення вікової ситуації на Україні підходить друга модель – зріле населення.

3.3 Родинний склад населення

Родина - основний осередок суспільства, через який відбувається відтворення населення. Тут вирішуються питання народження дітей, регулюється їхня поява на світ, створюються умови для їхнього розвитку, збереження здоров'я всіх членів родини, збільшення тривалості життя. Тому демографія приділяє велику увагу вивченню сімейного стану членів суспільства.

У демографії родина визначається як група людей, зв'язаних спорідненням і шлюбом, спільним проживанням, спільним господарством і бюджетом. У юридичному розумінні родина повинна мати й ознаку законності - тобто юридичного оформлення шлюбу, а також відносин материнства й батьківства у встановленому законом порядку. У соціології визначення родини доповнюється наявністю «взаємної відповідальності» спільно проживаючих людей. Таким чином, поняття родини як осередку суспільства не має єдиного визначення.

За сімейним станом все населення ділиться на сімейних і самотніх людей. Серед сімей виділяють:

- прості (нуклеарні), що складаються із двох поколінь прямих родичів - батьків і їхніх дітей;
- складні, що складаються більш ніж із двох поколінь прямих родичів і «побічних» рідних - дорослих братів, сестер і ін.;
- повні, якщо основу родини становить подружня пара - чоловік і дружина, мати й батько;
- неповні, якщо немає одного з батьків або обох і родина складається з дітів і онуків або братів і сестер.

У цілому люди прагнуть до створення сімей і в них проживає 90-95% усього населення. В історичному плані родина мінялася від складної патріархальної до простої сучасної, дробився її склад і зменшувалося число дітей.

У цей час у розвинених країнах переважають нуклеарні прості родини, більшість яких складається з 2-4 чоловік, у країнах, що розвиваються, переважають родини з 5-6 чоловік.

Україна перейшла від патріархальної родини до простої протягом 20 століття. Зараз у нас більшість родин із середньою чисельністю 3,2 чоловік. При цьому 2/3 сімейних людей проживають у родинах по 2-3 чоловік, і лише 10% - у родинах по 5 і більше чоловік. Патріархальна родина поки що зберігається в народів, які дотримуються мусульманського й буддистського віросповідання.

За повнотою складу протягом останніх 30 років переважали повні родини, які становили 80 - 85% загального числа з тенденцією до збільшення частки неповних родин. Це пов'язане з ослабленням сімейних уз, полегшенням розлучень, а також прагненням багатьох самотніх жінок до народження дітей поза шлюбом.

Серед самотніх людей виділяються особи:

- а) ті, що були раніше в шлюбі - розведені або вдові;
- б) не були ніколи в шлюбі - в основному неодружена молодь;
- в) холостяки за переконанням і здоров'ям.

Як показує статистика, більшість самотніх становлять особи, змушені життєвими обставинами до такого способу життя. Так, за даними 1979 і 1994 років в Україні у віковій групі 45-49 років тільки 2% людей не намагалися створити родину, тобто є одинаками за переконанням або станом здоров'я. Разом з тим, зі зростанням цінності особистої волі над цінністю сімейних відносин росте частка переконаних самотніх людей, а в рамках сімейних відносин розхитується міцність сімейних уз. Це проявляється в ослабленні за останні десятиліття ролі юридичного оформлення шлюбних відносин під час створення родини, великій частці розлучень, збільшенні частки неповних родин (мати з дитиною).

У багатьох західних країнах, що пережили «сексуальну революцію», частка молодих позазаконних родин досягає половини сімейних пар. Ця обставина не могла б викликати великих побоювань, якби частка позашлюбних відносин урівноважувалася відповідальністю перед дітьми, що з'являються в таких родинах.

Характерно, що серед осіб з високим майновим статусом частка позашлюбних сімей невелика, оскільки сімейні відносини жорстко регулюються матеріальними зобов'язаннями на основі шлюбних контрактів. Серед неможливого населення позашлюбні сімейні відносини отримують все більше поширення. У таку ситуацію в кінці 20 століття потрапила й українська родина.

В Україні особливо велику тривогу викликає зростання кількості розлучень, ініціаторами яких всі частіше виступають жінки. Якщо в 1950 році розпадався лише 1 з 24 шлюбів, то в 2000 році - кожен другий із числа шлюбів, укладених протягом даного року. При цьому різко зростає й число позашлюбних дітей, які становлять 20% всіх немовлят. Розпад великої кількості шлю-

бів і позашлюбне народження дітей породили найгострішу проблему дитячого бродяжництва й сирітства дітей при живих батьках, які або відмовляються від своїх дітей, або втрачають батьківські права через життєві обставини. Ця ситуація породжує проблему «якості» молодого покоління, що виростає поза родину.

Розвиток родини у бік зменшення її до 2-4 чоловік знижує демографічну функцію родини як головного фактора відтворення дитячих поколінь. За розрахунками демографів, для нормального відтворення населення потрібна як основна - родина з 2-3 дітьми (65% всіх родин), так і додаткова - з 4-5 дітьми (10-15%) при неминучій наявності бездітних родин. Тим часом весь устрій сучасного життя штовхає родину до мінімального числа дітей у родині. При цьому найпоширеніша думка про вплив рівня доходу, тобто фактора багатства-бідності на число дітей у родині виявляється неправильною. Так, найбільші родини існували й існують дотепер у найбільш бідних суспільствах - у країнах із селянською економікою й низьким доходом на душу населення. По мірі економічного розвитку й зростання особистого доходу першими на малодітну модель переходять багаті міські родини, потім родини середнього статку й поступово така родина стає переважаючою як у місті, так і в селі.

На думку багатьох демографів, головна причина переходу до нуклеарної малодітної родини полягає в тому, що багатодітна патріархальна родина, яка склалася як основний господарський осередок селянського суспільства, втратила своє економічне значення. Дійсно, велика родина селянина й ремісника в умовах панування ручної праці давала велику кількість робочих рук, чим забезпечувала загальний сімейний статок. Наявність дітей різного віку допомагала доцільно розподілити трудові навантаження й сімейні обов'язки, обіцяла старим гідну старість, а присутність старих у родині забезпечувала передачу трудових навичок і виховання дітей. Таким чином, у родині поєднувалися функції заробітку, виховання й навчання, відпочинку й придбання трудових навичок, забезпечення старості й збереження здоров'я.

З переходом до індустріального суспільства й пов'язаному з ним міського способу життя з жорстким графіком роботи поза домом змінився весь уклад сімейного життя. Головним завданням батьків став заробіток грошей поза родину із залученням у цю роботу й жінок. Тому батьки стали націлюватися на підвищення кваліфікації, освіти, на забезпечення своєї кар'єри, що реалізується поза родину. Поза родину реалізується часто їхня потреба у відпочинку, духовному розвитку. Їхнє майбутнє, у тому числі й старість, забезпечуються самим працюючим поколінням через пенсійну систему. Таким чином, діти втрачають значення трудової допомоги й опори в старості й представляють для батьків головне джерело матеріальних витрат і витрат свого вільного часу. Більше того, підрастаючи, діти швидко покидають батьків, залишаючи їх з усіма проблемами старості, що наближається. Через комплекс цих і інших причин (скрутність житлових умов, вічна нестача часу, сил і матеріальних засобів, яких завжди мало) родина усвідомлено переходить до мі-

німуму дітей, аж до однієї дитини, народження якої задовольняє батьківські почуття батька й матері і дає відчуття повноти сімейного життя.

Таким чином, зміна ролі родини в системі господарських (або ширше - суспільних) відносин привела до її трансформації, аж до втрати основної демографічної функції родини - відтворення нових поколінь людей. Цей стан родини демографи й соціологи визначають як криза сімейних відносин. Особисті інтереси сучасної родини увійшли в суперечність з інтересами держави, зацікавленій у достатньому поповненні трудових ресурсів, армії й у цілому - у підтримці національного демографічного потенціалу. Проблема підтримки родини й народження дітей в умовах сформованих суспільних відносин становить одну з найважливіших проблем у більшості розвинених країн світу.

Запитання для самоконтролю

1. Які головні характеристики статевого складу населення?
2. Назвіть головну класифікацію вікового стану населення?
3. Які головні проблеми сучасних родин світу?

ЛЕКЦІЯ 4 ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

План лекції

- 4.1. Історична динаміка й типи відтворення населення.
- 4.2. Теорія демографічного переходу.
- 4.3. Природне відтворення населення і його режими.
- 4.4. Народжуваність, смертність і тривалість життя.

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Основы демографии. / Ред. В. Ионцев и Б. Сусланов. - М.- 1997.
2. Денисенко М.Б. Миграциология. -М.-1995.
3. Валентен Д.И.. Кваша А.Я. Основы демографии. - М.- 1989.

Основні поняття: відтворення населення, вік, демографічний перехід, народжуваність, смертність, тривалість життя.

4.1 Історична динаміка і типи відтворення населення

Приріст населення тісно пов'язаний з розвитком суспільного устрою, на кожному з етапів якого складається властивий йому тип відтворення населення. У демографічній історії суспільства виділяється кілька таких етапів:

Етап первісного суспільства.

До початку неоліту - 10 - 15 тис. років тому за оцінками учених, - на Землі проживало не більше 10 млн. чоловік. Природне середовище обмежувало чисельність населення своїми ресурсами, доступними для полювання, рибальства й збирання. Люди рано помирали від голоду, холоду, хвороб, гинули у боротьбі з дикою природою й сусідніми племенами. Тому рівень смертності був максимальним - близько 50%. Найчастіше гинули жінки й діти як найслабкіші члени співтовариства. І хоча народжуваність була на рівні природно обумовленої, через ранню загибель жінок загальне число дітей на кожну з них було невеликим. Середня тривалість життя не перевищувала 20 років. Все це означало надзвичайно низький і нестійкий приріст населення.

Етап давніх держав і рабовласництва.

Він пов'язаний з появою землеробства й скотарства, переходом до осілого життя, майновим розшаруванням і появою міської й сільської форми розселення. Цей період історії приніс людині постійний дах над головою й постійне джерело їжі, затвердив сімейний спосіб життя й підвищив захищеність жінок і дітей від зовнішнього середовища. Це трохи підвищило рівень народжуваності й знизило надмірно високу загибель дітей і жінок. Чисельність населення за 5 тис. років до нашої ери становила 25-30 млн. чол., а до початку нової ери оцінювалася в 150 млн. чоловік. Разом з тим населення зростало повільно, тому що зберігалася висока дитяча смертність і рання смертність молодих чоловіків у постійних війнах. Надзвичайно високою була смертність рабів, які, до того ж, мали обмеження в створенні сімей. У цих умовах середня тривалість життя не перевищувала 30 років, а приріст населення становив кілька відсотків за століття.

Етап селянського феодального суспільства.

Основа цього суспільства - приватна власність на землю, селянська й ремісничая ручна праця - сприяли становленню родини як основного господарського осередку. Від числа робочих рук у ній і передачі трудових навичок у спадщину багато в чому залежав успіх селянського й ремісничого виробництва, тобто економічне благополуччя й окремої родини, і феодала, на якого працювала ця родина, і суспільства в цілому. Тому сформувалася й переважала багатодітна родина з декількох поколінь родичів, що, у свою чергу, сприяло зростанню й підтримці чисельності населення в цілому. Особиста воля людей, у т.ч. і кріпаків, у питаннях народження дітей, а також зацікавленість феодала у великій кількості робочих рук мали загальну спрямованість на підтримку високої народжуваності, що була головним способом підтримки чисельності населення, тому що смертність зберігалася на високому рівні.

Зокрема, до 15 років доживала половина дітей. Частими були смерті від голоду через періодичні неврожаї й епідемії чуми, холери, сибірської виразки. Відомо, що в 14 столітті чума забрала половину населення Європи. Епідемії відвідували Європу аж до 19 століття. Маса людей гинула в міжусобних війнах, що не припинялися, навалах степових кочівників 13-15 століть, хрестових походах середньовіччя й т.д. Ці й інші причини (низький рівень харчування, гігієни, медицини) стримували приріст населення, загальна чисель-

ність якого виросла в 2 рази. Середня тривалість життя на той час становила 40 років.

Протягом всіх названих етапів демографічної історії по суті зберігався єдиний тип відтворення населення, що демографи називають патріархальним або традиційним. Він визначається високою нерегульованою народжуваністю, обмеженою лише фізіологічними можливостями жіночого організму; високою загальною смертністю, особливо в дитячому віці; короткою тривалістю життя (20-30 років).

Переважає багатодітна родина як основа виживання. У складі населення переважають діти, чисельність яких є головним способом подолання втрат від передчасної смертності. Чисельність населення росте повільно, чергуючись із періодами його зменшення в тих або інших регіонах. Разом з тим швидкість приросту населення поступово збільшується, що й відрізняє названі етапи демографічної історії між собою.

Етап індустріального суспільства.

Він пов'язаний з розвитком ринкових відносин, звільненням робочої сили й відривом її від землі, становленням найманої механізованої праці як основного способу забезпечення особистого й сімейного благополуччя. Центрами розвитку стали міста, куди кинулося зайве (безземельне) сільське населення в пошуках заробітку й удачі. У містах розвивалися культура й медицина, поліпшувалися санітарні й комунальні умови життя й харчування людей. Завдяки успіхам охорони здоров'я й гігієни вдалося побороти не тільки епідемічні хвороби, але й такі інфекції, як скарлатина, кір, дизентерія, що забирали багато дитячих життів, а також знизити смертність від туберкульозу й інших хвороб.

Головним наслідком цього стало різке - в 3-4 рази - зниження дитячої смертності і як наслідок - збільшення тривалості життя до 50 років. Зниження смертності й збільшення тривалості життя стали причиною прискореного приросту населення, темпи якого досягали 2-3% у рік, що означало подвоєння населення кожні 30-40 років. Цей феномен був визначений як «демографічна революція».

Важливим наслідком розвитку міських видів діяльності стало широке залучення жінок у виробництво й формування малодітної нуклеарної родини. Це призвело до зниження народжуваності, але практично всі народжені діти виживали, загальна народжуваність перевищувала рівень смертності, а тривалість життя зростала за рахунок успіхів медицини й поліпшення умов життя. Тому триває й приріст населення, хоча темпи його починають знижуватися.

Етап постіндустріального суспільства.

Він почався в 80-ті роки ХХ століття. Першими в постіндустріальний етап вступили найбільш розвинені країни Європи, Північної Америки, Австралія і Японія. У плані демографічних процесів цей етап ознаменувався подальшим зростанням тривалості життя - до 75-80 років, зниженням смертності - до фізіологічно обґрунтованого рівня й триваючим зниженням народжуваності до 1-2 дітей на родину, що в більшості цих країн уже не заміщує покоління, що помирають. Ріст чисельності населення тут має низькі темпи й відбувається за

рахунок зросту тривалості життя й припливу іммігрантів. У складі населення скорочується частка дитячого населення й росте частка людей похилого віку, тому населення в цілому «старіє».

У результаті, багато країн високого рівня розвитку в демографічному плані підходять до режиму звуженого, природного відтворення, що говорить про можливість скорочення чисельності їхнього населення. Уперше у своїй історії людство в мирних та не кризових умовах стало знижувати своє природне відтворення, причому цей процес зачепив найбільш високорозвинені країни. Таким чином, на етапі індустріального суспільства змінився тип відтворення населення, що визначається як сучасний або промислово-міський.

Його головні риси - знижені рівні народжуваності й смертності, які зближуються між собою й забезпечують лише низький приріст населення. У ряді випадків рівень смертності може перевищити народжуваність і призвести до звуженого відтворення населення. Переважає малодітна родина, що складається із двох поколінь - батьків і дітей, число яких скорочується до 1-2 на родину. Разом з тим всі народжені діти виживають і забезпечується висока тривалість життя народжених поколінь. Накопичена до цього часу маса населення забезпечує приріст населення навіть при мінімально низьких темпах цього зросту.

4.2 Теорія демографічного переходу

Вивчення історії зростання народонаселення у зв'язку з етапами суспільного прогресу дозволило демографам виявити закономірності в демографічному розвитку людства й розробити на їхній основі концепцію зростання й стабілізації чисельності населення Землі. Ця концепція, що пояснює всі минулі зміни людства й дає основу для прогнозних оцінок, одержала назву «теорії демографічного переходу». Засновниками її є французький учений А. Ландрі й американський учений Ф. Ноутстайн. Нині вона визнана більшістю демографів і використовується як основа прогнозних розробок ООН по населенню Землі на 21 століття.

В основі теорії демографічного переходу лежить виявлена закономірність зміни типів відтворення населення залежно від зміни етапів суспільного виробництва - від привласнюючого до аграрного, від нього – до індустріального й далі до постіндустріального. Головна суть теорії демографічного переходу полягає в наступному: у демографічній історії людства наука встановила два основних типи відтворення населення - патріархально-селянський (традиційний) з високими рівнями народжуваності й смертності й промислово-міський (сучасний) з низькими рівнями народжуваності й смертності, кожний з яких забезпечує стабільний, але невисокий приріст населення.

Тривожний для світової громадськості швидкий приріст населення в 20 столітті, темп якого забезпечував подвоєння населення кожні 30-40 років, є доволі тимчасовим і буде поступово згасати по мірі переходу більшості країн до сучасного типу відтворення населення. Таким чином, зріст чисельності на-

селення, обмежений лише кризовими ситуаціями (війнами, епідеміями, містом), що раніше вважався нескінченним (у міру економічних успіхів) не є таким.

Його обмеженням виступає сучасний устрій життя суспільства, що призводить до саморегуляції його чисельності. При цьому на рівні суспільства в цілому знижується передчасна смертність і зростає тривалість життя, у той час як на рівні родини відбувається повсюдне, загальне зниження народжуваності. У ряді випадків народжуваність може зрівнятися по своїй величині з рівнем смертності, а іноді падає й нижче його.

Однак, щоб досягти такої ситуації, людство проходить певні етапи (фази) свого розвитку й робить перехід до сучасного типу відтворення, тому теорія одержала назву «теорії демографічного переходу».

- Фаза 1 на цьому малюнку відповідає традиційному селянському типу відтворення із гранично високими рівнями народжуваності й смертності, що визначає низькі темпи зростання населення, тому що висока народжуваність ледь заповнює втрати від високої смертності. Ця фаза характеризується як фаза «примітивної» стабільності в росту населення.

- Фаза 2 відповідає початку переходу від традиційного до сучасного типу відтворення, коли з розвитком промисловості населення переїжджає в міста, де на базі успіхів медицини, поліпшення санітарно-побутових і економічних умов життя різко скорочується рання смертність і збільшується тривалість життя. Разом з тим, у містах ще зберігаються традиції багатодітної родини. Наступає фаза найбільш високих темпів приросту населення при збереженні високої народжуваності й уже зниженої смертності населення, що визначається як «демографічна революція».

- Фаза 3 показує процес поступового зниження темпів приросту населення на етапі зрілого промислового розвитку, коли більшість населення проживає вже в містах, родина усе активніше переходить на малодітну модель. Тому на цій фазі народжуваність починає різко падати, а зниження смертності гальмуватися рівнем, досягнутим медициною й соціально-економічними умовами. Це фаза згасання демографічної революції й зниження темпів росту населення.

- Фаза 4 відбиває формування нового - сучасного типу відтворення населення з низькими рівнями народжуваності й смертності, збереженням життя й високою її тривалістю й низькими темпами загального приросту населення через зближені між собою показники народжуваності й смертності. У ряді випадків народжуваність падає нижче досягнутого рівня смертності. Це фаза «сучасної стабільності», що припиняє швидкий приріст населення на основі саморегуляції народжуваності.

4.3 Природне відтворення населення і його режими

Природне відтворення населення визначається як процес безперервного поновлення людського співтовариства під впливом народжуваності, смертності й тривалості життя живучих поколінь.

По співвідношенню рівнів народжуваності, смертності й тривалості життя виділяють наступні режими природного відтворення:

- розширене відтворення, якщо число народжень перевищує число смертей;
- просте (нормальне) відтворення, якщо число народжень рівняється числу смертей;
- звужене відтворення, якщо число народжень менше числа смертей.

При цьому, чим довше живуть люди, тим більше накопичується наявних поколінь і людей, які живуть у цих поколіннях. Тому при тих же співвідношеннях народжуваності й смертності чисельність населення змінюється зі зміною тривалості життя. Співвідношення рівнів народжуваності, смертності й тривалості життя впливає також і на склад населення - перевага людей молодого, зрілого або літнього віку.

У демографічній історії країн і народів присутні періоди з різними режимами відтворення населення. Переважними є режими простого й розширеного відтворення, характерні для періодів спокійного стійкого суспільного розвитку. При різкому переломі в розвитку країн, як правило, змінюється й режим відтворення населення:

- При особливо сприятливих для людей суспільних змінах настають періоди швидкого росту їхньої чисельності й тоді розширене відтворення здобуває характер «демографічної революції».

- На особливо негативні події, такі, як тривалий масовий голод, руйнівні війни, економічні кризи й інші нещастя, населення реагує різким звуженням свого відтворення, що визначається як «демографічна криза».

- Тривале стійке зниження загальної чисельності населення визначається як його «депопуляція».

Демографічна ситуація розуміється як сукупність показників відтворення населення в даній країні в певний період часу.

4.4 Народжуваність, смертність та тривалість життя

Народжуваність як здатність людей до відтворення потомства закладена природою. Однак її рівень усе більше й більше регулюється самою людиною, її сімейними установками, економічними й соціальними умовами життя, національними традиціями й іншими суспільними факторами; і сильно змінюється в окремі періоди часу і на різних територіях.

У сучасному світі, коли людству вдалося впоратися з надмірно високою смертністю, приріст населення усе більше визначається рівнем народжуваності. Рівень народжуваності – це частота (інтенсивність) народжень дітей протягом даного періоду часу (наприклад, року) у певній групі населення.

Рівень народжуваності вимірюється за допомогою: загального коефіцієнта народжуваності – він розраховується стосовно всього населення й тому дає узагальнену характеристику цього явища; спеціального коефіцієнта народжуваності – розраховується стосовно окремих груп населення й тим самим дає більше точні результати.

Оскільки в жінок різного віку народжуваність змінюється в більших межах, застосовують більш детальні «вікові коефіцієнти», які розраховуються для кожної вікової категорії окремо. Найчастіше виділяють п'ятирічні групи: вік в 15-19, 20-24, ..., 40-44, 45-49 років. Розрахунки вікових коефіцієнтів показують, що на сьогодні 80% дітей з'являється в матерів віком 20-30 років, але в різних країнах і різні періоди це співвідношення змінюється.

При більш низькому рівні народжуваності в кінці 20 століття у порівнянні з його початком, сильно скоротився й віковий інтервал основного числа народжень - з 20-35 років до 20-25 років, при цьому частка дітей у жінок старшого віку помітно знижується. Таким чином, цей коефіцієнт показує більшу залежність народжуваності від віку жінки, що важливо враховувати в прогнозах населення для країн з їх різним віковим складом.

Смертність закладена в живі організми природою як необхідний елемент їхнього відновлення й еволюції. У біології людини закладена й залежність рівня смертності від віку людей, у кожному з яких з життя йде частина даного покоління.

Тому й саме поняття смертності визначається як процес вимирання наявних поколінь, а рівень смертності - як частота (інтенсивність) випадків смертей серед певної групи населення протягом певного проміжку часу, наприклад, року.

Однак строки настання смерті для членів співтовариства залежать від безлічі умов, і в першу чергу - від рівня розвитку цивілізації.

Так, у первісному суспільстві людина жила у середньому 20 років і основна частина його членів умирала в дитинстві;

у селянському суспільстві середня тривалість життя складала 30-35 років, а до повноліття доживала тільки половина народжених дітей;

в епоху промислового розвитку середні строки життя збільшилися до 60-70 років при різкому зниженні частки смертей у молодому працездатному віці.

Таким чином, зниження рівня смертності досягалося, головним чином, шляхом подолання передчасної дитячої і ранньої смертності. Сам же біологічно обумовлений строк життя людського організму за різними оцінками складає 110-120 років, і ще далеко не забезпечений досягнутим рівнем розвитку людського суспільства.

Швидкість вибування різних вікових груп населення істотно різна для різних країн і залежить від сполучення факторів смертності, серед яких виділяють:

- ендогенні - це фактори, пов'язані із природним старінням організму, особливостями його фізіології, генетики, психіки;

- екзогенні - це фактори, породжені впливом зовнішнього середовища - економічною, соціальною, сімейною, екологічною обстановкою, рівнем розвитку охорони здоров'я, особистим способом життя, що викликають передчасну смертність.

Установлено, що для різних вікових груп населення характерні різні причини смертності:

- Дитяча смертність - визначається, в основному, екзогенними факторами - низьким рівнем охорони здоров'я й гігієни, погрішностями або недоліком харчування й догляду за дітьми. Ці причини характерні для бідних країн і їхнє подолання відіграє основну роль у зниженні дитячої смертності. Особливо високим рівнем виділяється дитяча смертність у віці до 1 року.

Ще 50 років тому на кожну 1000 немовлят у світі помирало протягом року 150 дітей, до кінця 20 століття цей показник склав 60, а в розвинених країнах він знизився до 10. В Україні цей рівень поки не досягнутий і становить 16-18 смертей у рік.

Смертність у працездатному віці викликається в основному екзогенними причинами економічного й соціального характеру - бідністю, низьким рівнем медичного обслуговування й фармакології, що допускає спалахи інфекцій, особистим «ризикованим» і нездоровим способом життя, погрішностями в охороні праці й аварійністю на виробництві, нещасними випадками й криміногенною ситуацією, військовими конфліктами. У таких ситуаціях гине велика кількість молодих чоловіків.

Смертність у літньому віці має природний ендогенний характер. Головними її причинами виступають хвороби старечого віку, які поки медицина не вміє переборювати.

Тривалість життя для кожної конкретної людини - це інтервал часу між його народженням і смертю, дорівнює віку смерті. Для визначення тривалості життя всього населення в цілому в демографії прийнятий показник середньої очікуваної, майбутньої тривалості життя покоління, народженого в даному році. Він розраховується по показниках реальної смертності, що склалася в кожному з наявних поколінь, і показує середній вік відходу даного покоління з життя. Або, інакше кажучи - середню тривалість життя, розраховану на одну людину.

Зі зростанням тривалості життя пов'язане старіння населення, що означає збільшення частки людей похилого віку в чисельності населення. У цей час зростання середньої тривалості життя фактично означає збільшення частки людей, що доживають до літнього віку.

Запитання для самоконтролю

1. Як порівняти історичні типи відтворення населення?
2. Чим характеризується смертність та народжуваність в Україні?
3. Які особливості тривалості життя в розвинених та слаборозвинених країнах ?

ЛЕКЦІЯ 5 МІГРАЦІЇ І ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

План лекції

- 5.1. Міграція як механічний рух населення.
- 5.2. Роль міграції в заселенні землі.
- 5.3. Міграції і природне відтворення населення.

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Основы демографии. / Ред. В. Ионцев и Б. Сусланов. - М.- 1997.
2. Денисенко М.Б. Миграциология. -М.-1995.
3. Валентен Д.И. Кваша А.Я. Основы демографии. - М.- 1989.

Основні поняття: міграція населення, механічний рух населення, демографічний перехід, народжуваність, природне відтворення населення.

5.1 Міграція як механічний рух населення

Міграція населення - це переміщення людей у просторі, як правило, пов'язане зі зміною місця діяльності й проживання. Міграції не змінюють кількість населення у світі, але помітно впливають на чисельність жителів окремих країн і на їхнє розселення по регіонах світу.

У деяких з них вони виступають головним фактором заселення й освоєння території. Тому міграція розглядається і як механічна форма відтворення населення, і як фактор, що впливає на розселення людей по Земній кулі. Тому, поряд з терміном «міграція» використовуються терміни «пересування», «переселення», «перерозподіл» людей.

Міграції класифікуються за наступними ознаками:

За спрямованістю переїздів виділяють: зовнішні міграції (між країнами) і внутрішні - у межах своєї країни. Серед зовнішніх виділяють еміграції - виїзди за межі своєї країни й імміграції - в'їзди в країну з інших країн.

За причинами міграцій виділяють: добровільні, пов'язані, як правило, з пошуком нових місць роботи (трудова) або кращих умов праці, возз'єднанням родин або нації; вимушені - примусові, викликані дискримінаційною політикою стосовно певних категорій населення, військовими конфліктами, кризовими ситуаціями в житті народів. Серед вимушених переселенців виділяється категорія біженців, переїзд яких пов'язаний з воєнними діями в місцях їхнього проживання.

Пересування з місця на місце властиві людським співтовариствам з глибокої давнини в епоху збиральництва й кочового скотарства вони були головним способом їхнього виживання. Показники, що відбивають вплив міграцій на відтворення населення. Вони визначаються шляхом зіставлення загальних коефіцієнтів природного приросту й міграційного сальдо. При їхньому

підсумовуванні визначається величина коефіцієнта загального приросту населення, при вирахуванні - ступінь переваги природного або механічного руху населення в його відтворенні.

5.2 Роль міграції в заселенні землі

Історія зберегла свідчення про переселення великих мас людей у певні періоди часу, які відіграли важливу роль у формуванні сучасних народів і їхньому розселенні. Ці переселення змінювали свої напрямки й масштаб потоків, змінювалися їхні причини, але вони були присутні на багатьох етапах розвитку суспільства. Виділяється кілька періодів масових переселень людей:

В 4-7 ст. таку роль відіграло «велике переселення» кочових народів - гунів, аланів із внутрішніх районів Азії на захід, а в Європі - «варварських» німецьких племен з Одери в Римську імперію і її провінції - нинішню Францію, Англію, північну Італію - тобто на всю територію Європи; у той же період почалося просування слов'ян на Балканський півострів і Східну Європу із Прикарпаття.

Період Великих географічних відкриттів 15-17 століть викликав перші, порівняно невеликі потоки переселенців зі «Старого Світу», і в першу чергу з Європи в Африку, Азію й Америку, спочатку як колонізаторів, що підкоряли собі місцеве населення, товарні ринки й сировинні джерела. Масовий характер від'їзди за океан набули в 18-19 століттях, коли Європу покинуло більше 50 млн. чоловік з Англії, Ірландії, Італії, Іспанії, Франції, країн Скандинавії й Балканського півострова. Головними центрами імміграції стали Північна й Південна Америки, а потім Австралія й Нова Зеландія. Стороннє населення, не зв'язане колишніми феодальними відносинами, швидко освоювало нові землі, активно формувало ринково конкурентне середовище вільного приватного підприємництва. Не менш важливим було й освоєння населенням Росії регіону Сибіру - Півночі Євразії в 17 столітті, що відомий географ 19 століття А. Гетнер назвав одним із найграндіозніших подій сучасної історії.

Разом з тим прогресивні тенденції в ряді випадків супроводжувалися поверненням до віджилої моделі суспільства, у т.ч. до рабовласницьких відносин. Так, при масовому освоєнні земель Америки на бавовняних, кукурудзяних, кавових та інших плантаціях європейські переселенці використовували рабську працю насильно завезеного сюди негритянського населення Африки, що складало в 17-19 століттях 40-50 млн. чоловік. Після скасування рабства негритянське населення збереглося як важливий компонент народів Американського континенту. Для самої ж Африки вивіз найбільш молодого дієздатного населення протягом декількох сторіч обернувся вповільненням її розвитку й приросту населення. За його темпами Африка до середини 20 століття посідала одне з останніх місць у світі. Захоплення нових заокеанських земель часто супроводжувалося підпорядкуванням або навіть прямим знищенням аборигенного населення. Найбільш яскравий приклад - скорення індіанців Північної Америки, багато племен яких були повністю винищені.

Перша половина 20 століття дала нову хвилю переселенців зі «старого» в «новий» світ, викликану важкими наслідками Першої і Другої Світових воєн. Тільки з Європи виїхало за океан більше 15 млн. вимушених переселенців. З війнами й революціями 20 століття пов'язані великі переселення народів між європейськими країнами. Серед них - близько 2 млн. емігрантів з Росії в 1917-1925 роках у Центральну й Західну Європу. Багатомільйонними були вимушені переселення народів Європи в період фашизму й після його падіння. У ході післявоєнної перебудови кордонів, пов'язаної з поразкою Німеччини, для консолідації націй було переселено кілька мільйонів німців, чехів, поляків, українців і інших народів із суміжних країн на території інших держав. Більше 5 млн. євреїв виїхали в Ізраїль після утворення цієї держави.

Із середини 20 ст. потоки переселенців змінили свій напрямок. Економічно зміцніла Європа сама змогла приймати іммігрантів зі своїх колишніх азіатських і африканських колоній. У Західну Європу кинулися також жителі Туреччини, арабських і балканських країн Східної Європи. Північна Америка стала приймати населення з Південно-Східної Азії й Латинської Америки. В 70-90 роки збільшилися потоки вимушених переселенців і біженців з регіонів, охоплених війною, і країн, що страждають від голоду - з Афганістану й Ірану, Лівану й Іраку, Анголи й Ефіопії, Гондурасу й Гватемали й багатьох інших. Ці потоки оцінюються в десятки мільйонів людей і спрямовані як у сусідні, більш благополучні країни, так і в Європу та Америку.

У цей час розширилася географія приймаючих країн. Люди їдуть у Китай, Південну Корею, Тайвань. Сінгапур, Саудівську Аравію. За останні 10 років більше 4 млн. чоловік прийняла Росія, за її межі у той же час виїхав 1 млн. чоловік - в Ізраїль, Німеччину, США, в основному як етнічні й трудові переселенці («витік мозків»).

У країнах Європи й Північної Америки нові іммігранти, які ще не втратили національну ідентичність, становлять до 4-6 % їхнього населення. Разом з тим великий приплив малокваліфікованої робочої сили в сучасні високорозвинені країни викликає трудові й побутові конфлікти з місцевим населенням. Тому в наш час країни, що приймають емігрантів, починають усе жорсткіше регулювати потік переселенців за кількістю, віком, професією й кваліфікацією та іншими критеріями. Зокрема, обмежується прийом малограмотного й некваліфікованого населення в країни Європи й США, а саме воно й становить основну масу переселенців із країн, що розвиваються.

Міграція як суспільне явище, що охоплює мільйони людей, зіграла важливу роль у формуванні населення СРСР. Але тут основну роль відіграли внутрішні переїзди. У СРСР в XX столітті головними напрямками міграції молодого дієздатного населення були слабко освоєні території Півночі й Сибіру, а також республіки Середньої Азії й Закавказзя. Крім того, у зв'язку з індустріалізацією країни багато людей переселялося із села в міста, населення яких на 3\4 складається з вихідців із села. По даним переписів населення СРСР, в 70-ті роки кожна друга працездатна людина проживала не там, де вона народилася, що сприяло перерозподілу трудових ресурсів з місць із над-

лишком робочої сили у місця, де вони могли знайти собі застосування. В останні роки, у нових суспільних умовах і у зв'язку з розпадом СРСР, багато населення стало повертатися з національних республік і окраїнних регіонів країни в центральну Росію. Обсяг цих внутрішніх міграцій визначається в 6-7 млн. чоловік.

5.3 Міграції і природне відтворення населення

Міграції в цілому сприяють більш рівномірному розміщенню населення на території Землі, тому що в основному (хоча й не завжди) спрямовані з регіонів з підвищеною щільністю населення на менш заселені території. Разом з тим вони можуть впливати і на природне відтворення населення. Так, під їхнім впливом міняється статева й вікова структура населення. Як правило, із країн їдуть молоді самотні чоловіки. Населення, що залишається, стає старше, і частка жінок у ньому підвищується. У країнах прийому поступово росте частка молодих чоловіків, збільшується частка осіб різних національностей і росте число змішаних шлюбів. У потоках вимушених переселенців переважають жінки й діти, що рятують свої життя. У внутрішніх переселеннях між містами й селами основу становлять сімейні переселенці.

Разом з тим напрямок потоку із країн з високим приростом населення в країни, де приріст населення знижується, є чинником підтримки цього приросту. Така ситуація зафіксована в ряді країн Західної Європи й США, у яких уже сформувалася значна діаспора переселенців із країн Азії, Африки, Південної Америки, що зберігають за традицією високу народжуваність. Однак, по мірі натуралізації, мігранти досить швидко переходять на малодітну сімейну модель країни, що їх прийняла.

Дослідники відзначають, що для іммігрантів переселення на нові місця супроводжується важким психоемоційним шоком, що вимагає тривалої адаптації до нових норм і традицій життя, про що говорить підвищена смертність і захворюваність серед першого покоління переселенців. Як правило, народжене на новій території покоління стає більше пристосованим до нових умов життя. Поступово воно починає переймати характер демографічної поведінки населення приймаючої країни стосовно складу родини, числа дітей у родині й інші соціальні норми, тобто відбувається процес «натуралізації», що веде до вирівнювання демографічної ситуації за пануючою в країні моделлю.

Сам по собі факт великого переселення мігрантів вирішує для приймаючої країни проблему заповнення трудових ресурсів, серед яких переважають чоловіки працездатного віку і затушовує проблему зниження народжуваності в корінних жителів країни. Це особливо помітно для таких країн, як США, де помітне падіння народжуваності не підтримується відповідною демографічною політикою в надії на приплив робочої сили ззовні.

Сучасну еміграцію в Україні становлять три основні групи: безповоротні емігранти, тобто особи, що їдуть по різним причинам на постійне місце проживання в іншу країну, нерідко зі зміною громадянства;

особи, що мігрують у пошуках тимчасової роботи за кордоном на контрактній основі, але після закінчення строку договору зобов'язані повернутися (хоча частина їх намагається продовжити контракт або укласти новий, вийти заміж за іноземця чи одружитися);

особи, виїзд яких за рубіж пов'язаний з поїздками за запрошенням, з навчанням, туризмом, відпочинком.

Столичні міста завжди відрізнялися сфокусованістю міграційного поля. Тут кращі умови життя, вищий рівень благополуччя, більше можливостей зайнятися бізнесом або підшукати роботу. Крім того, мігранти заповнюють чисельність цих міст, що без припливу іногородніх різко пішла б на спад. Приїжджі дають великим містам нові робочі руки й нові таланти. Це притягування лежить в основі такого неоднозначного й всеохоплюючого явища, що отримало назву «витік мозків». Освічені інтелектуали зі слаборозвинених країн прагнуть переселитися в прогресивні суспільства не тільки в пошуках високооплачуваної роботи, але й з метою більших можливостей творчої самореалізації, знаходять роботу й житло, роблять часом карколомну кар'єру й збагачують духовне життя другої батьківщини.

Запитання для самоконтролю

1. Які види міграцій існують?
2. Як впливає міграція на природне відтворення населення?
3. Яка роль міграції у заселенні землі?

ЛЕКЦІЯ 6 ЯКІСТЬ НАСЕЛЕННЯ

План лекції

- 6.1. Якість населення як соціальне поняття.
- 6.2. Трудові ресурси.
- 6.3. Освіта і професійна підготовка.
- 6.4. Здоров'я населення.

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Основы демографии. / Ред. В. Ионцев и Б. Сусланов. - М.- 1997.
2. Денисенко М.Б. Миграциология. -М.-1995.
3. Валентен Д.И. Кваша А.Я. Основы демографии. - М.- 1989.

Основні поняття: якість населення, рух населення, трудові ресурси, професійна підготовка, якість життя.

6.1 Якість населення як соціальне поняття

Якість населення - це його властивість відтворювати себе в системі соціальних відносин і брати активну участь у житті сучасного суспільства. Вона характеризує здатність людей знайти собі застосування в господарському, політичному, культурному житті суспільства, швидко реагувати на зміни технічних, екологічних, соціальних умов, зберігати життєстійкість і забезпечувати відтворення життєздатних поколінь, адаптуючись до мінливого світу. Таким чином, якісний склад населення може впливати на розвиток даного суспільства, стимулюючи або ж стримуючи цей розвиток.

З поняттям «якість населення» тісно пов'язане поняття «якість життя»: під цим поняттям розуміється оцінка особистого існування, щастя людини й ступеню задоволеності життям. Дослідження останніх 20 років розкрили зв'язок з якістю життя особистісного статусу й цінностей індивідів. Таким чином, статусні індикатори, що мають відношення до якості життя, полягають у наступному:

1. Прибуток дозволяє задовольняти потреби індивіда.
2. Зайнятість у цілому дає невеликий внесок.
3. Освіта прямо не пов'язана з якістю життя.
4. Вік. Молоді люди менш задоволені життям, ніж люди літнього віку.

Рівні задоволеності всіма аспектами життя, крім здоров'я, ростуть разом з віком. Оцінки якості життя людьми похилого віку залежать від житлових умов й від здоров'я.

5. Шлюбний статус пов'язаний із загальною оцінкою щастя. Соціологічні дані показують, що індивіди, що перебувають у шлюбі, відносяться до найбільш задоволених життям груп населення, розведені - до найменш задоволених. При цьому жінки меншою мірою задоволені в шлюбі, ніж чоловіки. (Освіта знижує ступінь задоволеності шлюбним життям).

6. Етнічність.

7. Місце проживання (місто-село). Городяни в середньому менш задоволені життям, ніж жителі села,

8. Здоров'я важливе для літніх і для тих, у кого з ним проблеми.

9. Зовнішність. Люди, що оцінюються як привабливі, вважають своє життя й самопочуття кращим за інших, але менш задоволені життям.

Структура категорії «якість життя».

Об'єктивні показники якості життя:

1. Рівень прибутків;
2. Рівень споживання продуктів харчування;
3. Рівень споживання непродовольчих товарів;
4. Рівень і якість споживання послуг;
5. Рівень і якість забезпеченості житлом;
6. Рівень і якість народжуваності;
7. Рівень і якість соціального забезпечення;
8. Рівень і якість здоров'я;

9. Рівень і якість освіти;
10. Рівень і якість зайнятості;
11. Рівень безпеки;
12. Якість навколишнього середовища.

Суб'єктивні показники якості життя:

1. Рівень культури громадян.
2. Рівень задоволеності громадян умовами життєдіяльності в масштабі країни (включаючи оцінку «іміджу» країни)
3. Рівень задоволеності громадян умовами життєдіяльності в масштабі регіону.
4. Рівень задоволеності громадян соціально-психологічними і економічними відносинами на мікрорівні (у родині, на підприємствах).
5. Рівень упевненості громадян у майбутньому.

Основні підходи до дослідження якості життя:

- Теорія ідеалів. Відповідно до цієї теорії якість життя включає досягнення певних цілей і реалізацію ідеалів. (Наприклад, ідеалом може бути самореалізація особистості в дусі А Маслоу).
- Персонально-утилітарна теорія концентрується на відчуттях щастя, задоволення і здійсненні бажань. (Причому можна залишатися на нижчих щаблях, відповідно до теорії Маслоу, але при цьому також відчувати щастя).
- Теорія достатку концентрується на реальних прибутках, куплених товарах і так далі. Так, багато економістів прагнуть оцінити якість життя в термінах рівня життя.
- Теорія базових потреб. Відповідно до цієї теорії якість життя досягається за рахунок задоволення трьох систем базових потреб: «мати», «любити» і «бути».

У демографії якість населення прийнято характеризувати наступними показниками:

1. Трудовий склад, рівень матеріального благополуччя - показує відповідність цих характеристик населення досягнутому в даному суспільстві рівню соціально-економічного розвитку;
2. Освіта й професійна підготовка - відбиває здатність населення здобувати знання, накопичені суспільством, і трудитися в сучасних видах діяльності, сприяючи їхньому розвитку.
3. Здоров'я - відбиває в цілому можливість активної життєдіяльності нинішніх поколінь людей і їхню здатність відтворювати життєстійке молоде покоління.

Для демографії вивчення якості населення важливо тією мірою, якою воно впливає на відтворення й чисельність населення. Так, освічене й матеріально благополучне населення розвинених країн має більш високу тривалість життя, але низькі показники народжуваності. Воно забезпечує відтворення здорового, молодого, але нечисленного покоління й можливість одержання ним сучасної професійної підготовки. З іншого боку, менш освічене й низько кваліфіковане населення, що дає 90% приросту світового населення, може

вплинути на уповільнення просування науково-технічного прогресу. Цей взаємозв'язок вимагає уважного вивчення якісних характеристик населення для розробки напрямків соціальної політики з підтримання оптимальних якісних характеристик населення.

6.2 Трудові ресурси

У характеристиці трудового складу населення основна увага приділяється тій групі населення, яка може розглядатися як трудові ресурси – основна робоча сила суспільства. Трудові ресурси - це частина населення, що за своїми фізичними і розумовими даними здатна до трудової діяльності й має для цього необхідну підготовку (освіту, навички).

Категорії населення, які відносять до трудових ресурсів, кожна держава встановлює самостійно, залежно від його конкретних демографічних і суспільних умов. На рівні ООН і МОП (Міжнародна організація праці) прийнято включати до складу трудових ресурсів людей у працездатному віці - з 15 по 65 років.

В Україні до складу трудових ресурсів включається населення працездатного віку (16 - 60-55 років), а також реально працюючі пенсіонери й підлітки. У наш час трудові ресурси країни становлять 63% її населення. Сьогодні основну масу працездатних становлять покоління післявоєнних років, які через 5-6 років досягнуть пенсійного віку.

Ця ситуація характерна й для більшості розвинених країн, де висока тривалість життя приводить до зростання частки осіб літнього віку у складі працюючих, а зниження народжуваності - до чисельного зменшення молодих поколінь у цьому складі. Це несприятливо з погляду сучасного науково-технічного розвитку, вищі досягнення якого орієнтовані на їхнє освоєння молодими гнучкими розумами з високим рівнем освіти.

Важлива характеристика трудового складу населення - це рівень його зайнятості й безробіття. Зайнятість розуміється як суспільно-корисна діяльність, що приносить прибуток, тобто дає людям засоби для існування, безробіття - як відсутність роботи в населення, що активно шукає цю роботу.

Співвідношення зайнятих і безробітних завжди слугувало в країнах з ринковою економікою регулятором економічних відносин між підприємцями й найманими робітниками. (Рівень безробіття в 5% вважається припустимим і забезпечує прагнення працівника зберегти своє робоче місце). У радянські роки не існувало масового безробіття, а зайнятість у виробництві була 97% працюючого населення. У 1990 році в суспільному виробництві було зайнято 85% працездатного населення, а в 2000 - близько 70%. Сьогодні дуже важко підрахувати реальну зайнятість, тому що багато хто працює нелегально.

Якість населення характеризується не тільки фактом його трудової зайнятості але й економічними показниками - величиною прибутків населення, рівнем його багатства й бідності. У радянські роки Росія й Україна відно-

силися до країн із середніми доходами на душу населення, при 4-кратній різниці в прибутках найбідніших і найбагатших груп населення.

До кінця 90-х рр. ця різниця стала 16-18-кратною. При цьому в руках багатих перебуває 40% доходів країни, а в бідних - 2.5% доходів. Таким чином, населення країни не тільки зuboжило в 4 рази, але збільшилися розходження в розподілі прибутків. При цьому за межею бідності виявилось 20% населення. Ще 20% людей живуть на рівні прожиткового мінімуму. Таким чином, половина населення країни відноситься до бідного класу. Масове зuboження населення країни - найважливіший негативний наслідок невдалих економічних реформ, через які почався різкий спад народжуваності, зростання смертності, захворюваності, злочинності, зниження чисельності населення. З 1988 по 2000 рік тривалість життя знизилася з 71 до 66 років. Все це говорить про зниження якості населення країни за останнє десятиліття.

У світі присутні обидві тенденції - зростання багатства в розвинених країнах і зростання бідності в найбільш відсталих. При цьому частка бідного населення світу збільшується й зростає розрив у рівні доходів між багатими й бідними країнами. В 50 найбідніших країнах світу до 70% населення живуть за межею бідності, маючи прибуток менше 2-х дол. у день, у той час як у розвинених країнах такого населення немає. (При середньому доході на душу населення в країнах Західної Європи й США в 2000 доларів на місяць, найбідніші їх жителі мають 350 -500 дол.) Головне досягнення розвинених країн полягає в тому, що їм вдалося збільшити частку середнього класу до 70% усього населення й скоротити розрив у рівнях доходів між багатими й бідними до 10-кратного.

6.3 Освіта і професійна підготовка

Освітній рівень населення визначає можливість використання трудових ресурсів у сучасних видах діяльності й отримання ними високої професійної підготовки. У сучасному обліку рівня освіти застосовується кілька показників, що відбивають різний ступінь освіченості населення і його готовності до умов сучасної роботи:

1. Частка елементарно неписьменних серед дорослого (старше 15 років) населення. Цей показник припускає вміння читати, писати й розуміти нескладні тексти. (Він використовується, головним чином, для оцінки рівня грамотності населення найменш розвинених країн).

2. Частка функціонально неписьменних людей - людей, не здатних адаптуватися до життя в сучасному міському й виробничому середовищі, технологічних умов масового виробництва. Визначається вмінням людей приймати загальні правила поведінки, засвоювати технологічні керівництва й інструкції. (Показник прийнятий у розвинених країнах при прийманні на роботу іммігрантів із країн, що розвиваються).

3. Частка людей із середньою, середньою спеціальною і вищою освітою у складі зайнятого населення.

4. Середня тривалість навчання працюючого населення.

За даними ООН, в 1990-ті роки у світі налічувалося близько 1 млрд. елементарно неписьменних людей, 40 млн. осіб з їхнього числа припадало на розвинені країни. В Україні й у Росії, де була обов'язковою середня освіта, неписьменними залишалися люди, не здатні до неї за розумовими здібностями.

У період реформ 90-х років різко знизилися вимоги до навчання, і за рівнем елементарної грамотності Росія й Україна опустилися з перших на 12-е місце у світі. В Україні поки що не ведеться облік функціонально неписьменних людей, частка яких у США й Великобританії визначається в 8-12 % населення. Такий рівень освітньої підготовки не дає людям можливості знайти застосування в сучасному виробництві, вони поповнюють ряди безробітних. Недарма розвинені країни світу запрошують на кваліфіковану роботу підготовлених фахівців з Росії, Китаю, Індії, забираючи «мозки» з більш бідних країн.

За числом кваліфікованих кадрів Росія й Україна посідали перші місця у світі. У 1980-ті роки із числа молодих фахівців кожний третій мав вищу освіту. За кількістю студентів технікумів і вузів, за кількістю інженерів і науковців ми також посідали перші місця. Занепад промисловості викинув у число безробітних велику масу інженерів і техніків, учених технічних і гуманітарних спеціальностей, багато хто з них отримали роботу в західних країнах, а частина пішла в інші види діяльності - торгівлю, сферу послуг, почала перенавчання.

Слід зазначити, що вища освіта в нашій країні швидко відгукнулася на нові економічні вимоги й розгорнула підготовку фахівців для ринкової економіки. Підвищення рівня освіченості населення відбивається на відтворенні населення в декількох напрямках. Як правило, у родинах з високим рівнем освіти знижується число дітей, але забезпечується висока їхня виживаність і підвищений рівень здоров'я й освіти підростаючого покоління. Установлене також збільшення віку вступу до шлюбу - не раніше завершення навчання й отримання робочого місця; більш пізній вік народження перших і особливо других дітей. Жінки, що мають високу професійну підготовку, легше йдуть на розлучення, тому що впевнені у своїй матеріальній забезпеченості.

Все це говорить про високу ймовірність зниження рівня народжуваності у зв'язку з подальшим підвищенням освітнього рівня населення, але питання про підвищення якості підростаючого покоління залишається відкритим.

6.4 Здоров'я населення

Здоров'я розглядається як основна ознака життєздатності населення, його можливості ефективно виконувати соціальні й біологічні функції в конкретних життєвих умовах. У демографії здоров'я населення вивчають із позицій відтворення ним життєздатних і життєстійких нових поколінь.

Саме поняття «здоров'я» не має строгого визначення, тому що містить у собі безліч ознак. Давньоримський лікар Гелен вважав здоровим стан, при якому люди не страждають від болю й не обмежені у своїй діяльності. Однак

поняття «здоров'я»- це не тільки відсутність хвороб, воно набагато ширше. У поняття здоров'я людей включаються ознаки тривалості життя, тривалого збереження творчої й трудової активності при відсутності хвороб і страждань.

Мова йде не про здоров'я окремого індивіда, а всієї даної «популяції» співтовариства людей, що проживають в даний момент у конкретному місці. Тому здоров'я населення - це соціально - біологічне явище. Воно залежить як від особливостей організму людей, так і від зовнішніх умов їхнього життя.

Рівень здоров'я - це кількісне вираження життєздатності даного колективу людей, що вимірюється сукупністю наступних показників:

- середня тривалість життя (показник життєстійкості даного населення в певних умовах):
 - тривалість працездатного періоду (показник дієздатності даного населення);
 - кількість немовлят (як показник, що відбиває здатність даного населення відтворювати здорове потомство);
 - рівень фізичного розвитку - дані про зріст, вагу, вік зрілості (говорять про фізіологічний розвиток людей);
 - рівень захворюваності населення (показник, зворотний показнику здоров'я, що відбиває величину втраченого, загубленого здоров'я).

По співвідношенню здорових і хворих людей у складі населення можна судити про загальний стан здоров'я нації. За цією ознакою в складі населення виділяються наступні групи:

1. 1 група – здорові люди, що практично не хворіють;
2. 2 група - практично здорові люди, що хворіють рідко й у легкій формі;
3. 3 група - люди з невеликими відхиленнями від норми в показниках здоров'я й з нетяжкими хронічними захворюваннями, що дозволяють їм зберігати працездатність при дотриманні норм здорового життя й невеликій лікарській підтримці;
4. 4 група - хворі люди із серйозними захворюваннями, що вимагають клінічного лікування, постійної лікарської підтримки й полегшеного режиму праці;
5. 5 група – люди, що важко й систематично хворіють і які обмежені в працездатності, у т.ч. інваліди, і люди, що вимагають піклування й постійного підтримуючого лікування.

Вивчення населення за динамікою цих груп показує, у якому напрямку змінюється стан здоров'я населення в цілому. Зростання кількості груп хворих людей говорить про необхідність виявлення конкретних причин, що викликали таку негативну динаміку, а також є сигналом до перегляду сформованої соціальної й економічної політики держави стосовно свого населення.

Дослідження стану здоров'я показує високий зв'язок його рівня з конкретною соціально-економічною ситуацією та з рівнем суспільного розвитку в цілому. Ясно, що в умовах примітивного, селянського, індустріального й

постіндустріального суспільства уявлення про «здорове населення» значно варіювалося:

1. У примітивному суспільстві тривалість життя становила 20 років і на першому році життя помирала більшість немовлят. У цих умовах мова може йти лише про фізичне збереження людей, що залишилися в живих після численних битв із ворожим оточенням.

2. У селянському суспільстві головною проблемою було збереження числа робочих рук у родині в умовах, коли до 15 років помирала половина дітей, а дорослих «косили» епідемії й війни.

3. В індустріальному суспільстві, коли були переборені рання дитяча смертність і епідемічні хвороби, головним завданням стала боротьба з масовими хворобами й смертністю в працездатному віці.

4. У постіндустріальному суспільстві йде боротьба за подовження тривалості життя й подолання «старечих» хвороб.

Рівень здоров'я формується під впливом цілої групи причин і умов, які розглядаються як фактори, що визначають стан здоров'я людей. Для нашої країни виділені наступні фактори здоров'я:

1. Спосіб життя людей, що визначає до 50% всіх захворювань.

Сюди входять житлово-побутові умови, особистий спосіб життя - харчування, режим роботи й відпочинку, заняття фізкультурою, сімейні стосунки, матеріальна забезпеченість; наявність шкідливих звичок - алкоголізм, наркоманія, паління, ризикована поведінка на транспорті й на виробництві - усе, що пов'язане з поведінням і обставинами особистого життя самої людини. (Особливо треба виділити фактор матеріальної забезпеченості людей - часто визначальну можливість налагодження здорового способу життя у всіх його проявах).

2. Генетичні й біологічні особливості організму, на долю яких припадає до 20% всіх хвороб.

Вони визначають схильність організму до спадкових звичок і хвороб, опірність організму до інфекцій і стресів, здатність адаптації до нових умов. Рівень захворюваності із цих причин тримається приблизно на одному рівні, але сучасна медицина полегшує плин багатьох спадкових хвороб і продовжує життя їхнім жертвам. (Чим більш ізольоване те або інше співтовариство, тим більша загроза поширення серед нього цих хвороб. І, навпаки - при міграціях і перемішуванні популяцій знижується ризик зростання спадкових хвороб).

3. Зовнішнє середовище визначає близько 15 % всіх хвороб.

Тут виділяється два типи захворювань – природно - середовищні й екологічно обумовлені. Природно - середовищні захворювання пов'язані з особливостями впливу на людину різних кліматичних і ландшафтних умов - арктичного холоду, яскравого сонячного світла, тропічної спеки й вологості, сухості й безводності пустель, розрідженого повітря високогір'їв і так далі (Як правило, ці умови сильніше впливають на нових поселенців у порівнянні з місцевим пристосованим населенням). Нездорова екологічна обстановка, пов'язана зі зростаючим забрудненням і руйнацією навколишнього середовища,

підвищує загальний рівень враження серцево-судинними, онкологічними, алергійними хворобами.

4. Рівень розвитку медицини й організація охорони здоров'я. За оцінками спеціалістів, із цим фактором пов'язано 15 % хвороб.

Це хвороби, проти яких медицина безсила, а також ті захворювання, які дуже швидко спалахують і поширюються, тож медицина не встигає їм запобігти.

За станом здоров'я населення нашої країни займає проміжні позиції між розвиненими країнами й країнами, що розвиваються. При цьому, якщо в 1970 - 1980-ті роки Україні вдалося наблизитися за основними показниками здоров'я до розвинених країн, то в 1990-ті роки показники стану здоров'я різко погіршилися. Країна перемістилася з 2-го десятку держав на 40 - 50 місця. Це пов'язано зі зниженням рівня доходів більшості населення, зростанням безробіття, зниженням рівня їхньої соціальної захищеності, зниженням рівня медичного обслуговування, зростанням асоціальних явищ - злочинності, алкоголізму, наркоманії і як результат - зростанням загальної захворюваності й смертності населення, зниженням народжуваності.

Медики й демографи відзначають, що вершиною цих негативних змін стали 1993 - 1996 роки, коли населення особливо гостро переживало «шок» від соціально непідготовлених економічних реформ. До кінця 90-х років воно починає поступово адаптуватися до життя в нових умовах. Про це говорить стабілізація негативних процесів за основними (але поки що не за усіма) показниками здоров'я.

Серед основних причин смертності в Україні насамперед виділяють:

1. серцево-судинні захворювання;
2. онкологічні хвороби;
3. нещасні випадки;
4. хвороби внутрішніх органів;
5. інфекційні й статеві захворювання;
6. нервово-психічні хвороби.

Сьогодні:

1. Дуже зросло число інфекційних захворювань, у т.ч. хвороб «соціального» характеру, пов'язаних з погіршенням харчування й умов життя людей (туберкульоз, гепатит, легеневі й кишкові інфекції);

2. На другому місці за темпами зростання стоять статеві інфекційні хвороби (сифіліс, СНІД і т.д.);

3. Особливу тривогу викликає зростання захворюваності підлітків.

У цілому зростання захворюваності населення викликає тривогу, оскільки стає важливим фактором збільшення смертності й фактором ризику в народженні здорового життєздатного покоління. І хоча, на думку соціологів і медиків, етап різкого погіршення здоров'я пройдений, поки що показники відтворення населення не поліпшуються.

Запитання для самоконтролю

1. Які характерні особливості сучасної освіти та професійної підготовки?
2. Назвіть головні причини сучасних захворювань.
3. Що таке трудові ресурси ?

ЛЕКЦІЯ 7 НАЦІЇ ТА РЕЛІГІЇ В РОЗВИТКУ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ

План лекції

- 7.1.Різноманіття народів в історії людства.
- 7.2.Сучасні народи і демографічний розвиток.
- 7.3.Релігія в розвитку народів.
- 7.4.Релігії і демографічні процеси.

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Основы демографии. / Ред. В. Ионцев и Б. Сусланов. - М.- 1997.
2. Денисенко М.Б. Миграциология. -М.-1995.
3. Валентен Д.И. Кваша А.Я. Основы демографии. - М.- 1989.

Основні поняття: етнос, нація, народ, демографічний розвиток, народонаселення, релігія, раса.

7.1 Різноманіття народів в історії людства

Безліч народів, які населяють Землю, відрізняються один від одного за походженням, зовнішністю, мовою, звичаями, нормами моралі, господарськими навичками. Разом з тим усі народи належать до одного біологічного виду - «*homo sapiens*» - людина розумна. Тому будь-які змішані шлюби дають життєздатне потомство, що відкриває шлях для змішування народів між собою в будь-яких комбінаціях. За різних умов такі перемішування можуть приводити або до згладжування міжнаціональних розходжень між людьми, або до формування нового етносу. Таким чином, біологічна єдність людського роду забезпечує будь-який напрямок розвитку народів - як у бік збільшення їхньої національної розмаїтості, так і його ослаблення.

На етапах виникнення людства головним фактором його розмаїтості виступала природа Землі, її відмінності в різних регіонах. Так, етнографи пов'язують виникнення чотирьох основних рас - європеоїдів, монголоїдів, негроїдів і австралоїдів - саме з розходженнями в природних умовах тих земель, де розселилися окремі відгалуження людського роду. Їх основна різниця стосується зовнішніх ознак - кольору шкіри, пропорцій кістяка, форми черепа й обличчя, розташування підшкірної клітковини й жиру й т.п., які пояснюються пристосуванням організму до умов існування - захисту від високих або низь-

ких температур, від їхнього перепаду, від сильного вітру або сліпучого сонячного випромінювання, підвищеної або зниженої вологості й ін.

У зонах близького розселення основних рас формувалися перехідні й змішані їхні різновиди. До них відносять ефіопів, суданців, угро-фінські народи, японців, американських мулатів і метисів. Таким чином, природа наділила людину властивістю адаптації (можливістю пристосування) до умов земної суші без зміни її біологічних основ і заклала цим не тільки можливість виживання, але й розвитку - шляхом формування нових різновидів груп людей зі знову набутими властивостями для життя в новому середовищі.

По мірі того, як людство переходило від біологічного існування до соціального, суспільні умови усе більше визначали його розвиток:

З початком осілого життя з'явилися стійкі ареали розселення людей з однотипним господарством, розвивалася спільна мова й формувався загальний для даного племені спосіб життя й поведінка. У боротьбі з ворожим оточенням зміцнювалося поняття «свій - чужий» і почуття причетності до «свого» племені - виникав фактор «самосвідомості» - усвідомлення членами групи своєї спільності.

З розвитком цивілізації, зростанням кількості населення відбувалося подальше відокремлення співтовариств, їхні відмінності поглиблювалися залежно від напрямків господарського розвитку, характеру культури в її широкому розумінні, традицій поведінки й норм моралі, вірувань і релігії.

На цій соціально-економічній основі почалося формування етнічної або національної розмаїтості народів Землі. Причому цей процес не був односпрямованим - він міг перериватися розпадом одних співтовариств і формуванням на їхніх залишках інших, асиміляцією (поглинанням) одних співтовариств іншими, або їхньою консолідацією - об'єднанням. При цьому одні народи зберігалися в історії тисячоліттями, наприклад, китайці, японці, євреї, греки; інші (гуни, половці, скіфи) безвісти зникали, проіснувавши кілька століть на історичній арені. Серед народів, що нині населяють Землю, є й ті, що виникли на зорі історії, і нові, що з'явилися лише в ХХ столітті. Серед останніх, наприклад, нації бразильців, аргентинців, канадців, американців (жителів США), що утворилися в межах відповідних держав на базі переселенців і корінних народів американського материка.

Таким чином, на протязі всієї історії цивілізації формувалося національне (етнічне) розмаїття людського співтовариства як головна ознака, що дробить єдине за своєю біологічною природою людство на безліч відособлених народів. Кожна людина завжди знає (усвідомлює) свою національну приналежність. Етнографи й демографи розглядають етнічну розмаїтість світу і її постійний рух (зміни) як форму виживання й пристосування людства до суспільної ситуації, яка постійно змінюється.

7.2 Сучасні народи і демографічний розвиток

У науковій літературі неодноразово робилися спроби дати точне визначення національній своєрідності народів і розмежувати їх між собою. У зв'язку з цим обговорювалися поняття: нація й національність, народ і народність, етнос і етнічна група й характер їхньої супідрядності, а також визначався набір ознак, що відповідають цим поняттям.

Однак останнім часом все частіше говорять про необхідність пошуку не розходжень між цими поняттями, а того загального, що їх об'єднує, і прийняття терміну, що найбільш м'яко, нейтрально відбиває суть цього явища. Дійсно, всі основні поняття, якими визначаються національні розходження між людьми, сходяться до одного первісного змісту:

1. ЕТНОС - іде від грецького «ethnos» - суспільство, плем'я, народ, група;

2. НАЦІЯ - походить від латинського «natio» - плем'я, народ;

3. НАРОД - походить від слов'янського слова «рід» - групи близьких за походженням людей.

Тому як таке узагальнююче поняття прийняте грецьке «етнос». При цьому етнос розуміється як стійка, історично сформована спільність людей, умовами виникненні якої є загальна територія й мова. При розвитку етносу в даному природному середовищі й сусідському оточенні розвивається спільна матеріальна й духовна культура, загальні риси соціальної поведінки. На їхній базі формуються норми моралі, загальні релігійні переконання, психологія й самосвідомість співтовариства, що дозволяють кожному його члену відчувати свою приналежність до даного етносу. Вищою формою існування етносу виступає утворення національної держави в ареалі проживання. При розпаді етносів довше всього зберігаються ознаки мови й самосвідомості, що дозволяють членам етносу знаходити один одного, проживаючи серед інших народів і вже перейнявши від них новий спосіб життя, норми поведінки й риси матеріальної культури.

Сучасна етнографія виділяє на Земній кулі близько 1500 етносів. А якщо за основу виділення етносів приймати тільки мовну ознаку, то число таких груп збільшується до 5 тисяч. Це говорить про складність самої проблеми визначення етносу як відособленої групи людей і існуванні безлічі перехідних співтовариств, які можна визначити і як самостійні, і як різновид того або іншого етносу.

Так, у кінці 14 століття російська нація розглядалася як єдина, що складається з трьох груп - великоросів, малоросів і білорусів, сьогодні росіяни, українці й білоруси - це три самостійні великі нації. При перших переписах населення СРСР на території сучасної Грузії за самоназвою виділялися мінгрели, свани, хевсури, картвели й інші - до 20 народів, які пізніше всі стали йменувати себе грузинами.

Серед багатонаціонального населення Китаю після утворення КНР в 1949 році було виділено до трьохсот етнічних груп, які згодом були об'єднані

в 50 етносів з виділенням серед них мовних різновидів. Серед індійців, що населяють сучасну Індію, виділяється кілька сотень етносів, що робить цю країну найбагатонаціональнішою у світі. І таких прикладів безліч.

Етнос як соціально-економічне явище має свою історію розвитку. Сучасний світ містить у собі безліч етносів, що перебувають на різних етапах розвитку. При цьому не обов'язково кожний з них мусить пройти всі шаблі еволюції від початку до кінця в історично доступний для огляду час. Можливо, майбутній розвиток цивілізації дасть інший напрямок етнічній еволюції.

У сучасному світі паралельно проходять різні процеси в розвитку етносів. Більшість дослідників вважають головним процес консолідації, об'єднання націй при асиміляції більшими етносами малих, менш життєстійких. У той же час у наявності процес формування нових народів, що раніше не існували - на материках Північної й Південної Америки, в Австралії й Новій Зеландії на основі переселенців з інших країн світу. За спостереженнями науковців, такі нації, що формуються з декількох народів, відрізняються підвищеним рівнем здоров'я й фізичного розвитку.

При всьому етнічному різноманітті народів Землі, основу людства становлять близько 80 націй із чисельністю більше 10 млн. чоловік. На них припадає більше 80% населення Землі, і вони визначають хід світових демографічних процесів. Найчисленнішими народами - більше 100 млн. чоловік кожний - є китайці, американці США, араби (без поділу на більш дрібні народи, їхні складові), росіяни, бразильці, японці. Основну за кількістю націй групу становлять невеликі народи островів світового океану, полонин, північних, лісових, тропічних і пустельних районів, що розвивалися ізольовано від інших народів світу через відособленість свого місця розташування. Як правило, це менш розвинені народи, але вони зберегли етнічну й культурну своєрідність. Наявність безлічі малих етносів з їхньою глибокою своєрідністю збагачує світову розмаїтість народів Землі й може зіграти свою роль у розвитку й збереженні людського генофонду планети.

Більшість великих народів прагне до формування своїх національних держав. Вся історія 19 і 20 століть є історією утворення держав на основі однієї провідної нації і розпаду багатонаціональних імперій - Британської, Іспанської, Португальської, Австро-Угорської. У цьому ряду стоїть і розпад СРСР в 1991 році за національною ознакою на 15 окремих держав.

У наш час у світі існує близько 240 суверенних держав, і, мабуть, процес їхнього формування буде продовжуватися. Він обумовлений тим, що національна держава будується у відповідності з традиційними цінностями й інтересами своїх націй, чим забезпечуються найкращі умови для її розвитку, у т.ч. і для самозбереження й відтворення. Разом з тим важко уявити, що світ може поділитися на безліч дрібних держав по числу етносів, що їх населяють, і що такий шлях його устрою буде оптимальним для суспільного прогресу.

Більшість націй тісно сусідять між собою й проведення міждержавних розмежувань приведе до військових конфліктів, що вже доведено світовою історією. Очевидно, світове співтовариство буде продовжувати пошук форм

безконфліктного існування для національних меншостей у межах національних держав і забезпечення їм рівних умов розвитку. Поки ж численні приклади говорять про труднощі урегулювання цієї ситуації: проблеми ірландців у Великобританії, басків в Іспанії, курдів у Туреччині, Ірані й Іраку, євреїв і арабів в Ізраїлі й Палестині, вірменського Карабаху в Азербайджані, індіанців у США й інших народів чекають свого мирного вирішення.

Оцінюючи в цілому вплив етнічного фактору на демографічний розвиток, можна зробити наступні висновки:

1. Етнічна розмаїтість є формою пристосування людства до різноманітних і мінливих умов світового розвитку.

2. Великі нації мають кращі умови для самозбереження своїх членів, забезпечуючи можливість формування національних держав.

3. Існування малих етносів сприяє збереженню генофонду людства, показує широкі можливості його виживання й пристосування до різноманітних умов.

4. Нові міжетнічні змішування в результаті сучасних міграцій сприяють формуванню більш здорових життєстійких етносів.

На конкретні показники відтворення населення впливають норми демографічної поведінки, що склалися в різних етносів під впливом їхніх звичаїв і традицій. Серед них:

вік вступу до шлюбу, більш ранній в африканських і азійських народів у порівнянні з європейцями;

заохочення до сімейного життя й неприйняття самотнього неодруженого життя як відхилення від норми в народів із традиціями селянського господарства;

заохочення або байдужість до багатодітності або обмеження народжуваності;

дозвіл багатоженства або прийняття лише моногамної родини тощо.

Вони складаються в різних народів під впливом специфіки їхнього господарства. Очевидно, більш замкнуті етноси, ізольовані, перебувають в небезпеці поширення й нагромадження генетичних захворювань, а серед великих етносів вони можуть слабшати. Разом з тим весь рух цивілізації спрямований на ослаблення впливу етнічних розходжень на демографічні процеси.

7.3 Релігія в розвитку народів

Релігія – це світогляд, заснований на вірі в надприродну силу (бога, богів), що керує світом і визначає основи життя людей. Релігії часто виступають основою моралі й моральності в суспільстві, формуючи поведінку людей у різних сферах їхнього життя, у т.ч. і в демографічній.

Кількість релігій і вірувань визначається сотнями, а загальне число віруючих становить більше 2/3 населення світу. Особливо великий вплив на демографічну ситуацію мають світові релігії – християнство, іслам, буддизм, до послідовників яких належить половина людства.

Більше 1 млрд. чоловік сповідають основні регіональні релігії:

- індуїзм в Індії;
- іудаїзм, розповсюджений серед євреїв;
- конфуціанство в Китаї;
- синтоїзм у Японії.

Крім цих монотеїстичних релігій, основаних на вірі в єдиного Бога, зберігається й багатобожжя серед народів глибинних районів Африки, Азії, Америки, Крайньої Півночі.

У світі сформувалися великі ареали поширення основних релігій, що збігаються з ареалами розселення націй, що їх сповідають:

Християнство, як найпоширеніша релігія, охоплює Європу, Росію, Північну і Південну Америку, Австралію.

Іслам (мусульманство) розповсюджений у Північній Африці, Західній і Центральній Азії з поширенням на острови Індонезії.

Буддизм, індуїзм, конфуціанство, синтоїзм («східні» релігії) сповідають народи Південно-Східної Азії й островів Тихого океану.

Разом з тим ці релігійні «континенти» тісно сусідять й глибоко проникають один в інший. У межах кожного з них є анклавні інші релігії. Кожна з великих релігій, в свою чергу, поділяється на різні відгалуження. Серед них - католики, протестанти й православні в християнстві, суніти й шиїти в мусульманстві, хінаяна й махаяна в буддизмі й інші. Практично все релігії породжують сектантство, що часто приймає агресивні форми.

У цілому релігійні вірування мають мирний характер, що врівноважує людські протиріччя. У межах націй, які прийняли спільне віросповідання, воно виступає фактором їх консолідації, формування спільного світогляду й поведінки. Однак крайні прояви віри, аж до насильницького її впровадження, призводять до численних і особливо жорстоких війн. Серед них, наприклад, «хрестові походи», у ході яких загинули сотні тисяч людей.

Релігійний поділ світу є фактором нестабільності. Небезпека виникнення конфліктів на релігійно-національній основі не була подолана і в ХХ столітті, про що говорять триваючі конфлікти між індуїстською Індією й мусульманським Пакистаном, між іудаїстським Ізраїлем і мусульманами Палестини, між албанцями-мусульманами й сербами-християнами в Югославії та інші. Хоча ці конфлікти не є чисто релігійними, але цей фактор привносить у них особливу жорстокість і нетерпимість.

Таким чином, в історії людства релігії й вірування відігравали неоднозначну роль. При цьому для народів, що прийняли певну віру, вони стали фактором об'єднання, сприяючи самозбереженню й розвитку даного народу. У міжнаціональних відносинах релігійні розходження часто ставали приводом до військових конфліктів і інших зіткнень. Джерелом конфліктів були й украй радикальні прояви віри, викликані непримиренністю до іновірців.

7.4 Релігії і демографічні процеси

Релігії й вірування багато в чому визначають норми демографічної поведінки людей у створенні сімей, народженні дітей, міцності шлюбних відносин та інше. При цьому є великі розходження між релігіями у поглядах на ці проблеми, що впливає на демографічну ситуацію в народів, що сповідують дані релігії.

Іудаїзм - найбільш стародавня з монотеїстичних релігій, вона виникла у 1 тис. до н.е. серед євреїв Палестини. Основні положення її викладені в «Старому Завіті» (частині Біблії) і «Талмуді» - головній книзі іудаїзму. Одна з основних його заповідей - «плодіться й розмножуйтеся» - сприйнята послідовниками іудаїзму як прагнення Всевишнього до збільшення людського роду.

Основою існування людського роду, відповідно до Старого Завіту, є родина й перша з них - це творіння Бога - Адам і Єва. Саме родина була обрана Богом як основа для збереження людського роду після всесвітнього потопу.

У число основних правил поведінки людей, викладених в «Заповідях», входить збереження подружньої вірності й міцної родини: «почитай батька твого й мати твою, щоб продовжились дні твої», «не перелюбствуй», «не бажай дружини ближнього твого». Талмуд допускає повторні шлюби вдових і розлучених, обряди по запобіганню безплідності, тобто заходи щодо збереження повної родини. Разом з тим в іудаїзмі немає голосних закликів до збільшення числа дітей у родині й у цілому він сповідує ідею підтримки й збереження родини як основної норми людського буття. Тому єврейське населення вирізняється традиціями міцної родини, що дозволяє виростити життєздатне молоде покоління, вихованню й утворенню якого приділяється підвищена увага. Послідовниками іудаїзму виступають євреї, у тому числі у Росії й Україні.

Християнство - релігія, що виникла в 1 столітті н.е., сповідує ідею порятунку людини через її безгрішне земне життя, після якого на її безсмертну душу очікує вічне щастя. Поняття «праведності», «безгріховності» життя ця релігія сприйняла з основних положень Старого Завіту.

У християнстві одержала розвиток ідея про народження дітей як прояву Божественної волі. Тому вітаються багатодітні родини (діти - дарунок Божий), засуджуються самотні несімейні люди, а бездітність розглядається як покарання за гріхи. У той же час жорстко, особливо в минулому засуджувалися позашлюбні відносини чоловіків і жінок, які розглядалися як гріховні. Особливо суворо - як найбільший гріх - сприймалося народження позашлюбних дітей, за що жінок виганяли з даного співтовариства і вони не отримували прощення до кінця життя.

У католицизмі, найбільш суворого відгалуження християнства, цих правил дотримувалися особливо твердо. Тут статеві стосунки чоловіків і жінок у принципі вважалися гріховними, припустимими лише як необхідність для продовження роду. Тому для духовенства шлюб був заборонений повністю (у православ'ї - тільки для ченців і вищих ієрархів церкви), накладалися

обмеження на подружні відносини на час постів, обітници безшлюбності розглядалися як шлях до порятунку душі.

У наш час багато постулатів ослабнули, церква вже спокійно дивиться на розлучення й повторні шлюби, раніше засуджувані мораллю, визнала рівноправність дітей, народжених поза шлюбом. У всіх християнських конфесіях, крім католицизму, визнане право родини регулювати народження дітей (право користуватися контрацептивами, переривання небажаної вагітності й інше). У цілому сучасна християнська мораль дає людині достатню волю в її демографічній поведінці, але підтримкою її користуються міцні сімейні стосунки, спрямовані на народження й виховання дітей.

Буддизм - сформувався в 5-6 століттях н.е. як релігія, що направляє людей до самовдосконалення. Тут ідея Бога як творця й керівника миру відсутня, її замінює ідея Будди як істоти, що досягла стану вищого просвітління (Будда - просвітлений) і вищого щастя ціною власних зусиль. За завітами Будди, шлях до досягнення стану блаженства й порятунку від страждань лежить через відмову від погоні за життєвими задоволеннями й насолодами, у тому числі й через відмову від плотських відносин між чоловіком і жінкою.

Прямої догмати з приводу заохочення народження дітей, створення сімей і т.п. у буддизмі немає, однак головна його ідея - самообмеження людини, відхід від світу в ім'я морального порятунку - веде до обмеження народжуваності. Разом з тим, нейтральне відношення ідеології буддизму до проблеми продовження роду враховує традиційну поведінку населення країн Азії, при якій панують ранні шлюби, родиною керує чоловік, зацікавлений у появі потомства для підтримки селянського господарства.

Ці звичаї знайшли відбиток в буддійських текстах, що схвалюють сімейне життя, допускають можливість повторного шлюбу, засуджують заходи щодо регулювання народжуваності, тобто підтримують відтворення населення на основі родини й законного шлюбу при твердому осуді «плотських задоволень» як шляху, що веде до вічних страждань. У наш час буддизм сповідує населення 20 країн Азії, і чисельність його послідовників поступово знижується. У Росії його сповідують калмики й буряти.

Індуїзм, що склався в Індії в 1 тисячолітті н.е., має в 3 рази більше послідовників, ніж буддизм. Ця релігія регламентує всі основи демографічної поведінки людей, узаконюючи ранні шлюби, закликаючи до народження хлопчиків (допускаючи вбивство новонароджених дівчаток) і їхнього панування в родині, визнаючи нерозривність шлюбу, заборону для жінки повторного шлюбу після смерті чоловіка, підтримує підлегле положення жінки в родині й суспільстві.

Роль цієї ідеології хоча й ослабла в наш час, проте вона керує демографічною поведінкою більшості населення Індії, Індонезії, Шрі-Ланки й інших країн Азії, забезпечуючи високе зростання кількості населення. Навіть прийняття законів про збільшення віку вступу до шлюбу, полегшення розлучень, заборону полігамії мало впливають на зниження дітородіння.

Іслам або Мусульманство – вчення про покiрність людини волi верховного Бога – Аллаха – зародилося в 7 столiтті н.е. на Аравійському пiвостровi. Його засновником став Мухаммед, що зарекомендував себе як пророк Аллаха, який передає людям його волю.

Воля Аллаха становить змiст головної книги Ісламу - Корана, яка виступає зведенням законiв, норм, правил життя й поведiнки всiх мусульман. Правила Корана не обговорюються й не пояснюються, їх треба беззаперечно виконувати. У демографiчному планi вся iдеологiя Ісламу спрямована на пiдтримку народження дiтей, якi вважаються найбільшою нагородою Аллаха, а їхня вiдсутність - божественним покаранням. При цьому головний у родинi - чоловік, вiдповiдальний за продовження роду, а жiнка – лише засiб для цього продовження.

Народженню дiтей пiдпорядкованi всi норми сiмейної поведiнки - обов'язковiсть шлюбу для чоловіка, купiвля дружини, полiгамність шлюбу, дозвiл тримати наложниць i вигнання бездiтної дружини, повна покiрність жiнки волi чоловіка чи батька. Заохочується народження хлопчикiв, поява дiвчаток розглядається як непотрiбне навантаження. Дiвчаток рано - з 12 рокiв - видають замiж, тому вони рано старiють i помирають. Жiнку поважають, якщо вона народила багато хлопчикiв - така дружина користується пошаною. Тому жiнки прагнуть до народження всiх нових i нових дiтей.

Така iдеологiя пiдтримки народжуваностi розвилася в Ісламi не випадково. Очевидно, вона пов'язана з величезними труднощами виживання кочовикiв арабського й тюркського походження.

Разом з тим, допомагаючи населенню вижити, Іслам не допомiг у подоланнi вiкової бiдності й економiчної вiдсталостi країн рeгiону, тому чисельність населення тут росла дуже повiльно аж до середини 20 столiття. I лише такi досягнення свiтової цивiлiзацiї, що проникли сюди, як подолання ранньої дитячої смертності й розвиток економiки (розробка нафтових ресурсiв арабських країн Азiї й Африки, розвиток Кавказу в складi СРСР i ін.) дали поштовх до зростання кiлькостi мусульманського населення.

Конфуцiанство виникло в Китаї у серединi I тисячолiття до н.е. як фiлософське вчення про норми й правила життя, засноване Конфуцiєм (Кун - Цзи).

Роздiляючи сучаснi йому погляди про подiл свiту на вищих i нижчих та пiдпорядкування нижчих вищим i «найвищим», Конфуцiй поширює цi iдеї i на сiмейну поведiнку людей, в основу якої закладений культ предкiв. У родинi панує чоловік i головна мета родини - отримання чоловічого потомства. Тому чоловік має право на розлучення й повторний шлюб при бездiтності або загибелi дружини, а жiнцi це заборонено.

Iдеологiя конфуцiанства була ослаблена роками державного атеїзму, проголошеного комуністичним урядом Китаю в 1949 році. Це допомогло країнi прийняти полiтику зниження народжуваностi в 1980-1990 роки, коли темпи росту населення набули загрозливого характеру. Гасло «одна родина - одна дитина» удалося в основному реалiзувати.

Таким чином, релігійні установки демографічного характеру глибоко увійшли до побуту населення, в тому числі й нерелігійного, але проживаючого в країні, яка сповідує ту або іншу релігію.

Запитання для самоконтролю

1. Які характерні особливості провідних релігій світу?
2. Якими є головні раси в нашому світі?
3. Чим характеризується зв'язок релігії та демографії?

ЛЕКЦІЯ 8 ГЕОГРАФІЯ НАСЕЛЕННЯ

План лекції

- 8.1. Географія населення і демографія.
- 8.2. Особливості розміщення населення.
- 8.3. Міське та сільське розселення.

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Основы демографии. / Ред. В. Ионцев и Б. Сусланов. - М.- 1997.
2. Денисенко М.Б. Миграциология. -М.-1995.
3. Валентен Д.И. Кваша А.Я. Основы демографии. - М.- 1989.

Основні поняття: географія населення, щільність населення, народ, демографічний розвиток, народонаселення.

8.1 Географія населення і демографія

Розміщення людей на континентах світу, по країнах і регіонах, по місцях їхнього конкретного розселення - містах, селах - вивчає наука географія. Для вивчення демографічних процесів знання географії населення важливо з декількох причин.

Географія, для якої головним об'єктом вивчення виступає регіон або країна з усією сукупністю й своєрідністю природних і суспільних умов, може допомогти в розкритті особливостей відтворення населення конкретних територій.

Географія, для якої одним з головних об'єктів вивчення виступає система розселення, тобто сукупність міських і сільських населених пунктів - може допомогти у вивченні особливостей відтворення населення в різних типах поселень.

Географія, що активно вивчає процеси переселень людей, які змінюють своє розміщення по країнах і регіонах, дає інформацію для демографії про вплив таких міграцій на демографічну поведінку й відтворення населення.

Такий різнобічний зв'язок обох наук, що склався історично, збагачує їхні загальні знання й дозволяє враховувати роль географічних факторів у динаміці й відтворенні населення, а динаміку населення у формуванні його розміщення на території окремого регіону.

8.2 Особливості розміщення населення

Розміщення населення характеризується його щільністю – кількістю людей, що проживають у середньому на одиниці території - осіб на квадратний кілометр.

Розміщення населення визначається як рівномірне, якщо значення його щільності змінюються в межах країни або регіону несуттєво.

Розміщення населення визначається як нерівномірне, якщо значення його щільності змінюються в цих межах у кілька разів, наприклад, в 2 - 4 рази.

Розміщення населення визначається як різко нерівномірне, якщо показники щільності змінюються «на порядок», тобто в 10 і більше разів.

Якщо населення розподілене в межах досліджуваного регіону досить рівномірно й повсюдно, таке розміщення називається «суцільним». У тих випадках, коли основна маса населення зосереджена в невеликій кількості обмежених ареалів, а інша територія залишається не заселеною, розміщення називається «осередковим» або «ареальним». Так, у Росії суцільне заселення характерне лише для європейської її частини, а на території Сибіру й Далекого Сходу розселення є осередковим.

Історично характер розміщення населення Землі змінювався від різко нерівномірного дрібно-осередкового до поступового розширення вогнищ розселення. З'єднуючись між собою, такі вогнища поступово формували в найбільш освоєних регіонах повсюдне розміщення. У наш час освоєна практично вся придатна для життя людей суша Землі, крім Антарктиди й високогірних областей, а загальна щільність населення Землі збільшилася за останні 200 років майже в 6 разів - з 7 осіб на квадратний кілометр в 1800 році до 45 осіб на квадратний кілометр в 2000 році.

Разом з тим нерівномірність заселення збереглася, хоча й трохи згладилася, і є головною характеристикою розміщення населення Землі. У цілому розходження між континентами за щільністю заселення досить великі й характеризуються наступними даними:

Нерівномірність заселення континентів пов'язана з історією їхнього освоєння й заселення. За оцінками археологів, сучасні люди розселилися на території Середземномор'я й Південно-Східної Азії близько 40 тис. років тому. І лише через тисячоліття вони стали заселяти більш північні території Азії і Європи.

Щільність населення за регіонами світу

Регіони	1950 рік	2000 рік
Світ у цілому	19	45
Західна Європа	80	110
Росія	6	8,5
Північна Америка	8	14
Австралія	1	3
Україна	5	12
Азія	44	116
Африка	7	26
Південна Америка	8	25

На Американський континент люди проникли 20 тис. років тому, а в Австралії вони з'явилися всього 10 тисяч років тому. Отже, різка нерівномірність розміщення населення на Землі є основною характеристикою його розселення як у минулому, так і сьогодні. При цьому така нерівномірність проявляється на всіх територіальних рівнях розселення людей - по континентах, країнах, в межах країн.

За сучасними даними, більше 90% людей проживає в Північній півкулі й тільки близько 30% - у Південній; у Східній півкулі Землі живе 80% населення й відповідно 20% - у Західній.

Таким чином, найзаселеніша частина Землі - це північна половина Східної півкулі, де розміщуються давно освоєні частини світу - Європа й Азія. Але й у їхніх межах люди розселені нерівномірно. В Азії, де протягом багатьох століть проживало не менше 60% населення Землі, є країни із щільністю понад 300 чоловік - Бангладеш, Індія, Південна Корея, Японія та ін., а поряд з ними - малолюдні простори Сибіру, Казахстану, Тибету, Монголії, де щільність становить 1-3 чоловік і навіть менше.

У межах Європи найбільш щільно заселені Німеччина, Бельгія, Нідерланди, Великобританія - більше 200 осіб на квадратний кілометр. Україна перебуває на рівні середньосвітової щільності населення, порівняно з аналогічними за природною обстановкою країнами. Росія відноситься до малозаселених країн через те, що більше 2/3 її території розташовані в холодних північних регіонах.

У межах країн і континентів люди воліють селитися на рівнинах і невеликих височинах, тому в межах висоти до 500 м над рівнем моря проживає більше 80% населення Землі. У межах рівнин люди вибирають приморські території. За оцінками дослідників, у межах 200-кілометрової зони від морського узбережжя проживає близько 60% жителів Землі й розміщуються майже всі великі столиці світу (за винятком Москви й Делі).

Серед природних зон надається перевага лісам і степам помірного поясу, тропікам і субтропікам, а найбільш малолюдними залишаються посушливі

степи й пустелі, тайгові й тундрові землі, тобто райони зі слабким забезпеченням теплом і водою.

Таким чином, земна поверхня заселена надзвичайно нерівномірно й має великі простори, у принципі придатні для заселення. Перешкодою до більш широкого розселення є не фізичні перешкоди планети, а проблема виправданого пристосування її для життя й діяльності людей. У зв'язку з цим постає питання про «потенціал» заселення Землі або її «ємність» - скільки людей зможе вона розмістити й прогодувати.

Так, головними перешкодами для заселення великих просторів пустель виступає недостача води, а північних лісових земель - тепла. Очевидно, ці проблеми, які можна вирішити технологічно, мають в основному економічний характер. А фізіологічно людина показала високу здатність виживання в цих умовах і проблема полягає в соціальній, екологічній і економічній виправданості розселення на цих територіях.

8.3 Міське та сільське розселення

У світі сформувалися дві основні форми розселення - міське й сільське. Міста виникли й розвиваються як центри промисловості, торгівлі, транспорту й культури, а сільські поселення є місцем проживання людей, чие життя пов'язане із землеробством і тваринництвом, з роботою на землі. В 20 столітті головним у розвитку форм розселення було зростання кількості міст і збільшення чисельності їхнього населення.

Разом з тим, по мірі появи нових видів діяльності та з розвитком транспорту, особливо автомобільного, починають стиратися різкі грані між цими формами розселення. Розширюються й розмиваються межі міст, формуються великі приміські зони, що поєднують риси міської й сільської місцевості і поступово переходять в сільську місцевість. Остання усе більше за своїм виглядом і благоустроєм набуває міських рис.

Міське населення всі частіше будує житла в сільській місцевості, а мешканці сіл охоче їздять на роботу в міста й переймають міський спосіб життя. Зростання кількості міст і їхніх розмірів та поширення міських форм життя на сільську місцевість стало основним процесом розвитку форм розселення в 20 столітті практично в усьому світі й отримало назву «урбанізації».

Урбанізація визначається як світовий процес, що містить у собі зростання кількості міст, збільшення їхніх розмірів, злиття міст у міські агломерації й поширення міських форм життя на сільську місцевість. В основі урбанізації лежить розвиток промисловості та інших різноманітних форм міської діяльності, а також розвиток загальнодоступного транспорту. Все це стимулює великий приплив населення із села в міста й збільшення частки міського населення.

У число найбільших міських агломерацій (з населенням більше 15 млн. осіб) входять: Токіо, Калькутта (Індія), Сан-Паулу (Бразилія), Мехіко, Шанхай і Пекін (Китай), Нью-Йорк, Буенос-Айрес (Аргентина). Урбанізація впли-

нула на демографічні процеси у бік сильного зниження народжуваності й збільшення тривалості життя, тобто на зниження темпів приросту населення і його старіння.

Переселення величезної маси людей у міста, що в 20 столітті зачепило більшість країн світу, зблизило демографічні тенденції розвинених країн і країн, що розвиваються. Тому для країн, що розвиваються, цей процес у цілому сприятливий, тому що трохи знижує темпи зростання кількості населення. Однак у них ще не відбулася переорієнтування сімейної поведінки на малодітність і зберігається потенціал подальшого зростання числа населення.

Разом з тим тут є й великий потенціал подальшого збільшення міського населення, чисельність якого в країнах Азії й Африки подвоюється кожні 10-12 років. Це явище одержало назву "міського вибуху" і багатьма вченими розглядається як "помилкова урбанізація", що не супроводжується необхідним поліпшенням умов життя, підвищенням освіченості, кваліфікації й прибутків населення як основи перебудови їхньої демографічної поведінки.

У розвинених країнах, у тому числі й в Україні, урбанізація, мабуть, досягла своїх природних меж, а частка міського населення в них коливається в межах 70 - 80%. При цьому показники відтворення населення у жителів міст і сіл зрівнялися.

Сільські поселення, які ще 100 років тому були місцем розселення більше 85 % жителів Землі, уступають свою роль містам. Правда, і зараз у них проживає половина населення, але, за прогнозами, до 2025 р. у селах буде жити менше 40% населення, в основному - у країнах, що розвиваються.

У багатьох розвинених країнах, таких, як Великобританія, Німеччина, Бельгія, Нідерланди, Австралія частка жителів села вже менше 15 % населення. Традиційно до сільського відносять всі відносно малі форми розселення - села, селища, станиці, хутори, гірські аули, для жителів яких основним видом діяльності стала праця на землі.

У різних країнах, відповідно до переважаючих природних умов, основними стали ті або інші види поселень. Для лісових районів Росії це були села й селища - як центри, навколо яких групувалися поселення. Їхнє населення становило 200-1000 чоловік. На Україні основним стало розселення у вигляді великих сіл по кілька тисяч жителів і хуторів - малолюдних поселень навколо них. Для США, Канади, Австралії стало характерним фермерське розселення у вигляді окремої садиби з господарськими будівлями в межах приватного землеволодіння, розраховане на проживання й діяльність однієї родини.

Розвиток урбанізації вніс великі зміни в життя й розвиток сільських поселень. До традиційних занять сільського населення - сільського, лісового, промислового господарства - усе більше додаються функції обслуговування міст і міського населення. Формуються нові типи поселень - транспортні, дачні, курортно-санаторні, спортивно-оздоровчі, приміські селища, де мешкають міські жителі.

Таким чином, сільські поселення стають багатофункціональними, а їх населення знаходить застосування не тільки в сільських, але й у міських видах діяльності. Встановлення тісних зв'язків між містами й сільською місцевістю й поширення на неї міського способу життя, що особливо характерно для розвинених країн, вирівнює демографічну поведінку людей у сфері створення сімей, кількості бажаних дітей, показників тривалості життя. Тому сільська місцевість у цих країнах перестає бути джерелом поповнення населення в цілому, у тому числі й міського. Швидше за все, вона вже вичерпала себе як резерв екстенсивного розвитку урбанізації, рівень якої наблизився до природної межі.

Запитання для самоконтролю

1. Чим відрізняються городяни від селян?
2. Які існують види сільських розселень?
3. В чому є зв'язок географії та демографії?

ЛЕКЦІЯ 9 ДЕМОГРАФІЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ

План лекції

- 9.1. Види і методи демографічних прогнозів.
- 9.2. Прогноз населення землі за даними ООН.
- 9.3. Зростання кількості населення і світова демографічна політика.

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Основы демографии. / Ред. В. Ионцев и Б. Сусланов. - М.- 1997.
2. Денисенко М.Б. Миграциология. -М.-1995.
3. Валентен Д.И. Кваша А.Я. Основы демографии. - М.- 1989.

Основні поняття: демографічний прогноз, метод екстраполяції, демографічний розвиток, народонаселення, демографічна політика

9.1 Види і методи демографічних прогнозів

Демографічний прогноз - це науково обґрунтоване передбачення майбутньої чисельності й складу населення та його відтворення. Регулярні демографічні прогнози входять до числа основних документів країни. Вони дають обґрунтування перспектив її економічного й соціального розвитку, особливо в області охорони здоров'я, освіти, житлового будівництва, пенсійного забез-

печення, створення нових робочих місць, поповнення армійського контингенту. Ці прогнози необхідні і для вироблення демографічної політики держави з підтримки або обмеження народжуваності, створення сімей, допомоги дітям і людям похилого віку та інших гуманітарних заходів.

Виділяються наступні види демографічних прогнозів:

За терміном прогнозування - довготермінові (на термін більше 25 років), середньотермінові (на 10 - 20 років), короткотермінові (до 10 років).

За охопленням території - глобальні (для світу і великих регіонів), національні (для окремих країн), місцеві (для територій у межах окремих держав).

За метою прогнозування - загальні (охоплюють все населення), спеціальні, у яких розглядаються окремі, виділені за тими чи іншими ознаками групи населення, наприклад, дошкільнята, допризовники, працездатні, пенсіонери і т.д.).

Точність прогнозу залежить від цілей, масштабності й терміну прогнозування. Як правило, глобальні довготермінові прогнози мають більш імовірнісний характер у порівнянні з місцевими і короткотерміновими, які опираються на знання вже сформованої моделі відтворення й демографічної поведінки людей, зміна яких за короткий термін має невеликі варіації.

Як правило, прогнози розробляються в трьох варіантах - максимальному, середньому й мінімальному, в основу яких закладаються можливі межі змін у відтворенні населення. Такі прогнози називаються варіантними.

При розробці демографічних прогнозів використовують два основні методичні підходи: статистико-аналітичний підхід опирається на методи статистичного й математичного аналізу, аналіз моделей сформованого відтворення населення і його демографічної поведінки до початку прогнозованого періоду. Знання цих математично виражених моделей і залежностей дозволяє використовувати метод екстраполяції - поширення на перспективу сформованої динаміки відтворення населення (при допущенні деяких відхилень).

Експертно-оцінковий підхід опирається на розробку гіпотези можливої зміни демографічної поведінки людей і показників їхнього відтворення при зміні соціальної й економічної ситуації в прогнозному періоді. Для розробки цієї гіпотези використовуються експертні оцінки фахівців - демографів, соціологів, демографічних економістів, медико-демографів, які можуть передбачити можливі зміни у відтворенні населення у зв'язку з очікуваними зрушеннями в розвитку країн і регіонів.

Для таких оцінок застосовується метод порівняння й аналогії з досвідом країн, що вже пройшли очікуваний етап розвитку і є подібними до даної країни за соціально-економічною і демографічною історією.

Точність і надійність прогнозів залежить від оптимального сполучення цих двох підходів, які взаємно доповнюють один одного: в основі першого лежить знання сформованих у даному населенні «внутрішніх» закономірностей його відтворення, а в основі другого - припущення про можливу їхню зміну під впливом «зовнішніх» причин.

В цілому можна сказати, що статистико-аналітичний підхід дає більш точні результати для короткотермінових регіональних і національних прогнозів, коли стійко зберігаються сформовані демографічні процеси, а експертно-оцінковий - при довготерміновому широкомасштабному прогнозуванні й очікуваних змінах ситуації в досліджуваних країнах і регіонах.

Прогноз загальної чисельності населення - це найпоширеніший вид демографічного прогнозу, що регулярно розробляється в більшості країн. Такі прогнози розраховуються для світу в цілому і його континентів у рамках ООН, оскільки у світового співтовариства викликає тривогу як швидке збільшення кількості населення в країнах, що розвиваються, так і спад природного відтворення населення в розвинених країнах.

У цих прогнозах як основний використовується метод екстраполяції, або пролонгування (поширення на перспективу) сформованих темпів відтворення населення з їхньою варіацією за трьома сценаріями - максимально можливому, середньому й мінімально очікуваному. Такий прогноз має характер прогнозу - попередження органів влади про очікувану демографічну ситуацію, якщо сформовані темпи відтворення населення збережуться або зміняться в очікуваних межах.

9.2 Прогноз населення землі за даними ООН

Сучасне населення землі вже складає близько 7 мільярдів осіб. За даними ООН найвищий темп зростання – 2% на рік – було досягнуто у 1960-ті роки, але на завершення століття темп знизився до 1,3%. За прогнозом він буде знижуватися й надалі і складе до середини 21 століття не більше 0,34%. До завершення поточного століття очікується уповільнення росту й стабілізація чисельності населення землі на рівні 10-12 мільярдів осіб.

Більш детальні прогнози фахівцями ООН зроблені з розрахунку на 2050 рік, згідно з ними населення Землі складе до середини 21 століття:

За максимальним варіантом - 10700 млн. чоловік;

За середнім варіантом - 8900 млн. чоловік;

За мінімальним варіантом - 7300 млн. чоловік.

Розглянемо прогноз населення за середнім варіантом. З його даних видно, що великі регіони світу будуть мати різні траєкторії зростання кількості населення:

Прогноз стверджує, що населення Землі в 21 столітті буде зростати за рахунок країн, що розвиваються. Число жителів розвинених країн після 2025 року почне скорочуватися і їхня частка в населенні Землі знизиться з 20% в 2000 році до 13%. У країнах, що розвиваються, буде проживати відповідно 87% земного населення, у тому числі в Азії - близько 60%. Таким чином, Азія зберігає світову першість за кількістю населення, а на друге місце виходить Африка, яка стане найбільш швидко зростаючим континентом Землі. Чисельність її населення до 2025 року перевищить загальне число жителів розвинених країн.

Прогноз чисельності населення за великими регіонами світу (у млн. осіб)

Регіони світу	1950 р.	2000 р.	2025 р.	2050 р.
Світ у цілому	2522	6055	7824	8909
Розвинені країни	1132	1188	1215	1156
Європа	443	577	554	492
Росія	102	145	138	121
Північна Америка	172	309	363	392
Австралія і Японія	96	157	160	151
Країни, що розвиваються	1709	4867	6609	7754
Азія	1327	3563	4614	5179
Африка	221	785	1298	1776
Південна Америка	167	519	697	809

До 10 нинішніх країн світу з населенням більше 100 млн. чоловік в 2050 році приєднається ще 7-9 країн Африки й Лат. Америки. Ці основні країни зосередять дві третини світового населення, інше буде проживати в менш заселених 220 країнах світу. Таким чином, концентрація населення зросте.

Серед розвинених регіонів приріст населення збережуть Північна Америка й Австралія, але в основному за рахунок міграції населення з менш благополучних країн. У Європі, Росії і Японії очікується зменшення населення. Основними тенденціями у відтворенні населення залишаться на перспективу зниження народжуваності й збільшення тривалості життя.

Хід демографічних процесів показує, що до середини 21 століття число дітей на одну жінку може стати нижче критичного рівня в 2,1 дитини, і зростання кількості населення в 21 столітті буде йти в основному за рахунок накопиченого людського потенціалу - численного материнського покоління, що дає в сумі велике дитяче поповнення. При цьому зближаться рівні народжуваності в розвинених країнах і країнах, що розвиваються, а в розвинених країнах очікується навіть приріст народжуваності. Він буде забезпечений, мабуть, за рахунок цілеспрямованої демографічної політики й припливу населення зі світу, що розвивається.

У перспективі очікується певна стабілізація рівня смертності, що не буде мати сильного впливу на подальшу динаміку населення. При цьому її рівень у розвинених країнах буде підвищений за рахунок більш високої частки літнього населення. Помітною в 21 столітті залишиться й тенденція збільшення тривалості життя, що підтримає зростання кількості населення в умовах зниження народжуваності. Особливо значима вона для країн, що розвиваються, у яких середня тривалість життя з 46 років в 1950 р. виросте до 75 років в 2050 р.

Всі ці тенденції приведуть до серйозних зрушень у складі населення, серед якого збільшиться частка людей літнього віку і зменшиться частка молоді. Якщо в 1450 році в цілому у світі частка дітей до 15 років становила більше 33%, а літніх людей (старше 60 років) - 8%, то до 2050 року їхнє спів-

відношення складе 20 і 22%, тобто старих буде більше, ніж дитячих поколінь, що йдуть їм на зміну.

9.3 Зростання кількості населення і світова демографічна політика

Загальний приріст населення в 20 столітті в 4 рази й очікуване його подвоєння до 12 млн. чол. до кінця 21 століття викликають у світового співтовариства велику тривогу. Ці побоювання пов'язані з тим, що темпи економічного розвитку істотно відстають від темпів приросту населення, основна й зростаюча частка якого припадає на бідні країни з низьким рівнем прибутків населення.

За розрахунками економістів, для того, щоб країни з низьким прибутком перейшли на середній рівень, необхідні не тільки величезні капіталовкладення, але й збільшення витрат природних ресурсів в 4-5 разів. Крім того, на Землі обмежені запаси родючих земель, прісної води, територій зі сприятливими для життя умовами. Хоча сучасна людина технологічно навчилася переборювати ці обмеження, але економічні й екологічні фактори створюють певні бар'єри на шляху нерегульованого зростання населення. Очікуваний же демографами спад у прирості населення наступить не раніше кінця 21 століття.

Сучасна демографічна ситуація усвідомлюється світовим співтовариством як одна з найгостріших проблем світового розвитку, що вимагають спільного вирішення всіма зацікавленими країнами. Стурбованість демографів, соціологів, економістів швидким збільшенням населення Землі почала проявлятися вже в 1950-ті роки. У рамках ООН були створені спеціальні центри із проблем народонаселення. Кожні 10 років проводяться всесвітні демографічні конференції, на яких обговорюються глобальні й регіональні проблеми народонаселення й розробляються заходи для їхнього вирішення. На них уперше було сказано про необхідність контролю над народжуваністю й планування народження дітей.

В 1989 році на Міжнародному Форумі «Народонаселення в 21 столітті» уперше було чітко сформульоване завдання скорочення народжуваності в країнах, що розвиваються. В 1990-ті роки була висловлена думка, що якщо людство не впорається зі збільшенням населення, єдиним способом виживання в майбутньому стане скорочення його чисельності шляхом твердого регулювання народжуваності. А це дуже складна проблема, що зачіпає права людини, її сімейні, національні, релігійні традиції.

Разом з тим у світі вже є десятки країн, де намітився спад у відтворенні населення, і їхня проблема полягає в збереженні чисельності своїх націй і народів. Тут потрібні вже інші заходи, що заохочують приріст населення. Таким чином демографічна проблема увійшла до числа найважливіших проблем, визначальних для світового економічного, соціального, екологічного і політичного розвитку в 21 столітті.

Демографічна політика - це діяльність держави, спрямована на регулювання відтворення населення. Вона розробляється відповідно до конкрет-

ної демографічної ситуації й соціально-економічних завдань і можливостей даної країни.

Виділяються два основних напрямки демографічної політики:

- стримування росту чисельності населення;
- заохочення росту чисельності населення.

Демографічна політика формується системою заходів економічного, юридичного й соціального характеру й може активно впливати на два основних параметри - народжуваність дітей і створення сім'ї.

Виділяються заходи прямої й непрямой дії:

Заходи прямого впливу - це прямі юридичні заборони, обмеження, норми, штрафи й санкції за їхнє порушення, правове регулювання сімейних відносин тощо;

Заходи непрямой впливу спрямовані на забезпечення сприятливих або несприятливих економічних і соціальних умов для створення родини, народження й виховання дітей, пропаганду тих або інших норм сімейної поведінки тощо.

Непрямі заходи мають більш м'який характер, тому їм надають перевагу в демографічній політиці. Як правило, комплекс і суворість заходів, глибина впливу на населення залежать від конкретної ситуації в даній країні, її можливостей і гостроти розв'язуваної проблеми. У цілому демографічна політика повинна носити гуманний характер, тому що стосується особистого життя людей, які справедливо вважають питання створення родини, народження дітей і регулювання їх кількості, укладення шлюбів і розлучень своїм невід'ємним правом.

Основні заходи щодо обмеження росту населення:

Законодавче регулювання кількості дітей у родині, коли держава встановлює максимально припустиме число дітей у родині й за порушення цієї норми карає штрафами та іншими адміністративними способами. Так, у Китаї в 90-ті роки була встановлена норма 1 родина - 1 дитина, в Індії 1 родина - 2 дитини. За їхнє порушення сім'ї підлягали великим штрафам, засуджувалися у своїх трудових колективах, втрачали пільги на житло й прийом дітей у дошкільні і шкільні заклади.

Законодавче підвищення віку вступу до шлюбу для чоловіків і жінок, що найбільш важливо для народів Азії й Африки із їх традиційно ранніми шлюбами, особливо для дівчаток, яких видавали заміж з 12 -14 років, а в ісламських країнах - і з 9 років. У багатьох країнах такі норми збереглися й сьогодні, наприклад, в Еквадорі, Гондурасі, Венесуелі, ряді штатів США й Канади для деяких національних меншин.

Полегшення процедури розлучень, особливо для жінок, які в багатьох країнах, наприклад, мусульманських, були позбавлені цього права.

Адміністративне встановлення інтервалів у кілька років між народженням дітей з одержанням дозволу на народження кожного наступної дитини. Родина розробляє й погоджує із владою «календар народжень» з метою роз-

тягнення в часі появу чергових дітей. Такі правила прийняті в Китаї, Індії та інших країнах.

Дозвіл і пропаганда засобів контрацепції, добровільної стерилізації після народження 1 - 2 дітей, залучення до відповідальності батьків за позашлюбну вагітність підлітків. Ці заходи особливо актуальні для мусульманських країн, де релігія забороняє попередження й переривання вагітності.

Пропаганда, заохочення й підтримка сімей, що виконують норми сімейної поведінки, різного роду пільгами, просуванням по службі, публікаціями в ЗМІ й т.п. Такі родини характеризуються як зразкові, що підтримують інтереси держави.

Вся ця система заходів носить твердий і вимушений характер і країни звертаються до них у надзвичайних обставинах, коли їхня економіка не в змозі забезпечити мінімально необхідні умови існування для свого народу. Основні заходи щодо підтримки зростання кількості населення спрямовані на полегшення процедури створення родини, збільшення числа дітей, їхню матеріальну підтримку.

Вони включають:

Допомоги при народженні дитини зі збільшенням їхніх розмірів від першого до наступних дітей.

Тривалі відпустки матерям у зв'язку з вагітністю та пологами з їх частковою оплатою й збереженням робочого місця. Такі заходи поширилися в країнах з дешевою робочою силою і середнім рівнем прибутків населення. Але вони швидко втрачають ефективність, тому що родина зіштовхується незабаром із завданням гідного утримання й навчання дітей, а при середніх прибутках батьків у багатодітній родині це становить серйозну проблему.

Створення розгалуженої мережі дитячих виховних і оздоровчих закладів з пільгами по оплаті їхніх послуг, особливо для багатодітних сімей, що дозволяє матерям мати постійну роботу.

Підтримка самотніх жінок і їх позашлюбних дітей, обов'язкова виплата аліментів покинутим і позашлюбним дітям, зрівняння їх у правах з дітьми, народженими в шлюбі. Для розвинених країн це вже вирішена проблема, а в багатьох країнах, що розвиваються, такі діти і їхні матері стають вигнанцями, які страждають без захисту держави.

Заборона на контрацепцію й переривання вагітності, їх юридичне й релігійне переслідування. Такі заходи хоча й підтримують зростання населення, але є пережитком, часто трагічно відбиваються на долі жінок. Дотепер такі заборони існують у більшості мусульманських країн, хоча в багатьох з них немає необхідності в підтримці народжуваності. (В 40-ві роки була введена заборона на аборти в СРСР, скасована в 1956 році. Є заборона на аборти й у ряді розвинених країн, таких, як Німеччина, Іспанія, Португалія, Польща).

Розвиток охорони здоров'я, боротьба з дитячою й ранньою дорослою смертністю, заходи щодо збільшення тривалості життя, оздоровлення населення, пропаганда й заходи щодо впровадження здорового способу життя.

Всі ці заходи необхідно поєднувати, тому що кожен з них окремо не дає відчутного довгострокового результату. Кожна країна обирає комплекс таких заходів, орієнтуючись на власну специфіку. В Україні зараз украй необхідна розробка діючої демографічної політики, тому що країна наближається до демографічної кризи з різким спадом чисельності населення. В основі його лежить низька народжуваність, яка не заповнює покоління, що йдуть, і низька тривалість життя. Країні потрібна розгорнута програма підтримки родини й орієнтація її на народження 2-4 дітей.

Запитання для самоконтролю

1. Які характерні особливості сучасної демографічної політики світу?
2. Які бувають види демографічних прогнозів?
3. Що таке метод екстраполяції?

Навчальне видання

Харламов Михайло Іванович

ОСНОВИ ДЕМОГРАФІЇ

Курс лекцій

Підп. до друк 08.06.15. Формат 60x84 1/16.

Умовн.-друк. арк. 4,25.

Вид. № 13/15.

Сектор редакційно-видавничої діяльності
Національного університету цивільного захисту України
61023 м. Харків, вул. Чернишевська, 94.